

(5) ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લલિયો થાય,

ચાર-ચાર ગઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.

આ ઉદાહરણોની માત્રા ગણી જુઓ, 13 + 11 થાય છે ? તો આ દોહરો છંદ છે. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 23મી કૃતિમાં દુહા છે. તેની માત્રા જરા ગણી જુઓ તો !

મિત્રો, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ છંદના બંધારણ જાણવા માટે આ બધી વિગતો ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ છંદને માણવા હોય તો ગાવા જરૂરી છે. ‘અસત્યો માંહેથી’ - પ્રાર્થના ગવાય અને ખબર પડે કે આ શિખરિણી છંદ છે તો કેવી મઝા પડે સાથે સાથે જ્યાં એ રાગ બેસે ત્યાં શિખરિણી છંદ હશે જ. એવું જ અનુષ્ટુપ, મદાકાન્તા કે ચોપાઈ કે દોહરાનું છે. મનહર છંદને પણ તેનો આગવો લય છે. છંદ જો ગાતાં આવડશે તો પરીક્ષામાં સાચો ઉત્તર શોધવા માટે બંધારણ શોધવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારી અંદર રહેલો લય એ છંદને ઓળખી જશે. માટે ગાવ.

વિરામ ચિહ્નો

મિત્રો, તમે વિરામચિહ્નો વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. તમે કૃતિ, લેખ આદિમાંથી પસાર થતાં વિરામચિહ્નો વાંચતાં જ હશો. કદાચ બધાં ચિહ્નો નહીં જોતાં હોવ તો પણ પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થચિહ્ન, ઉદ્ગારચિહ્ન, અલ્પવિરામ, અવતરણચિહ્ન આદિ તો જોતાં જ હશો. કારણ કે તમે આ ચિહ્નો યોગ્ય રીતે વાંચો તો જ કૃતિને યોગ્ય રીતે વાંચી કે સમજી શકો. જેમકે, ‘મારું ગામ’ પાઠ વાંચતા હોવ અને -

(અ) સરાણિયા આવતા, રહેતા અને જતા.

(બ) સરાણિયા આવતા રહેતા અને જતા.

કૃતિમાં વાક્ય (અ) છે. પણ જો તમે (બ)ની જેમ વાંચો તો ? અર્થ જ બદલાઈ જાય ને ! તો અહીં એ જ વિરામચિહ્નોને ફરીથી જોઈએ, જેનાથી તમે સારી રીતે વાકેફ છો (1) પૂર્ણવિરામ, (2) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (3) ઉદ્ગારચિહ્ન (4) અલ્પવિરામ, (5) અવતરણચિહ્ન. આ ચિહ્નો ધરાવતાં વાક્યો જોઈએ.

1. પૂર્ણવિરામ (.)

(1) આ શબ્દો પવનપાવડી બની જાય છે મારે માટે જાણે.

(2) આ તામ્રપત્ર ઘણા માન અને દબદબા સાથે જેઠીબાઈને અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

(3) રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવા હું અગાશીએ ચડ્યો.

(4) એ આ મેલાધેલા માણસે સાધ્ય કરેલા સૂરશક્તિની જ બલિહારી હતી.

(5) રમજુનું મન વારેવારે પુત્રી વિદાયના પ્રસંગ પર જ આવીને અટકતું હતું.

2. પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?)

(1) દુનિયાની લાંબામાં લાંબી નદી કઈ ?

(2) બાને રીસ તો નહિ ચડી હોય ને ?

(3) આંખ કૂટી ગઈ કે શું ?

(4) દીપક, હવે તને કેમ લાગે છે ?

(5) રામાના સુંદરને છોડ્યો કે નહીં ?

3. ઉદ્ગારચિહ્ન (!)

- (1) મારું ગામ કોઈ ડુંગરાની તળેટીમાં હોત તો કેવું !
- (2) કચ્છી ભરવાડની જેમ ઊંટ ઉપર આખું ઘર લઈને ભટકવા મળે તો !
- (3) મારું જીવન અંજલિ થાજો !
- (4) કંસના વધનું કાર્ય આરંભતા શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ કેવો હશે !
- (5) તાવ તો વધતો જ જાય છે !

4. અલ્પવિપરામ (,)

- (1) સવાર પડે, બપોર પડે, સાંજ આથમે અને ગહન અંધારામાં ગાડી જતી હોય.
- (2) બસ, ટ્રક, વિમાન બધાંયની ગતિ આકર્ષતી રહી છે.
- (3) એમની આંખ સામે તો વાતેવાતમાં છણકા કરતી, આંખમાંથી અગનતણખા વેરતી, ખોટેખોટાં રૂસણાં લેતી, વળી પાછી પતિના પ્રેમોપચારે રીઝી જતી, અજબ નટખટ ને નખરાળી નવોઢા રમી રહી હતી.
- (4) પ્રકૃતજનોને આ શરણાઈની સુરાવલિ સમજાય કે ન સમજાય, પણ મંત્રમુગ્ધ બનીને ડોલી ઊઠે.
- (5) ગાડીમાં બારી પાસે બેસી ગામ, ખેતર, નદી, નગર જોયાં છે.

5. અવતરણચિહ્ન (‘ ’ “ ”) બે પ્રકારનાં હોય છે. એકવડાં અને બેવડાં, જ્યારે કોઈ કૃતિ, તખલ્લુસ કે કોઈ વિશેષ શબ્દોનો નિર્દેશ કરવો હોય ત્યારે એકવડાં અવતરણ પ્રયોજાય છે. જેમકે,

- ‘અખાના છપ્પા’, ‘અખેગીતા’, ‘અનુભવબિંદુ’ વગેરે અખાની પ્રખ્યાત કૃતિઓ છે. તેઓ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ‘જ્ઞાનના ગરવા વડલા’ તરીકે જાણીતા છે.
  - નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યાએ ‘ઉશનસૂ’ના તખલ્લુસથી સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. સામાન્ય રીતે કોઈ ઉક્તિ, સંવાદ દર્શાવવા હોય ત્યારે તે બેવડાં અવતરણમાં દર્શાવાય છે. જેમકે,
  - ઘોડાવાળો ધ્રુજતો આવ્યો. “હજૂર, ધીરજકાકા ઉસકી માપણી કર રહે હૈ.”
- જો કે, તેના વિકલ્પે એકવડાં અવતરણચિહ્નમાં પણ સંવાદ લખાય છે. જેમકે,
- એક ઉતારુ બોલ્યો કે, ‘વહેમ, ઈમ કાંઈ સોકરાં જીવે સે ?’

આ ચિહ્નનાં કેટલાંક ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

- (1) “હાલો, મીર હાલો, ઝટ વહેતા થાવ”
- (2) તેમની પ્રથમ નવલકથા “પાટણની પ્રભુતા” ‘ઘનશ્યામ’ ઉપનામથી પ્રગટ થઈ હતી.
- (3) ‘ભગવાન કોલ્ડ્રીક હાઉસ’માંથી બરફ લઈ એ દોડાદોડ ઘરે પહોંચતો.
- (4) “બલાઈ તું કેવી ગાંડા જેવી વાત કરે છે !”
- (5) “શ્રી મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા આપો.”

વિરામચિહ્નો સ્પષ્ટ થઈ ગયાં છે ને ! ચાલો, એક સ્વાધ્યાય કરીએ ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય વિરામચિહ્ન મૂકો.

(1) મારા એ ગામના પાદરમાં થઈને એક નદી વહેતી હોત તો કેવું સારું.

(2) સવાર પડે બપોર પડે સાંજ આથમે અને ગહન અંધારામાં ગાડી જતી હોય.

(3) બરફનો ગાંગડો લાવ્યો છે કે ગાંગડી

(4) એક તો બીકાળો મારગ ને ભેગું જરજોખમ

(5) જેઠીબાઈએ છાપેલી ઓઢણી સુંદર કિનખાબની થેલીમાં મૂકી

ક્યાં ચિહ્નો વાક્યાંતે આવે અને ક્યાં ચિહ્નો વચ્ચે આવે તે તો યાદ હશે જ ! ચિહ્નો સાથે આ વાક્યો ફરીથી જોઈએ.

(1) મારા એ ગામના પાદરમાં થઈને એક નદી વહેતી હોત તો કેવું સારું !

(2) સવાર પડે, બપોર પડે, સાંજ આથમે અને ગહન અંધારામાં ગાડી જતી હોય.

(3) બરફનો ગાંગડો લાવ્યો છે કે ગાંગડી ?

(4) “એક તો બીકાળો મારગ ને ભેગું જરજોખમ...”

(5) જેઠીબાઈએ છાપેલી ઓઢણી સુંદર કિનખાબની થેલીમાં મૂકી.

લેખનકૌશલ

ભાષાસજ્જતા કેળવવી એટલે યોગ્ય અભિવ્યક્તિક્ષમતા કેળવવી. કઈ ભાષામાં તમારી કેટલી હથોટી કેળવાઈ છે તે પ્રશ્નોત્તર કરતાં લેખનવિભાગમાં વધુ જોઈ શકાય. તમે જ્યારે નિબંધ લખો છો ત્યારે તમારા વિચાર કે અનુભૂતિને તમે અન્ય વાચક સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચી શકે તે રીતે મૂકી શકો છો કે કેમ, તેનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં તમારા વિચારોને તમે તર્કબદ્ધ ક્રમમાં સચોટ અને ચુસ્ત રીતે મૂકી શકો તેવી સજ્જતા અપેક્ષિત છે. તો અહેવાલ લેખનમાં તમે ઘટના કે કાર્યક્રમનો, તમારી અંગત અનુભૂતિને વચ્ચે લાવ્યા વિના, યથાતથ ચિતાર આપતા શીખો છો. અર્થવિસ્તાર અને સંક્ષેપીકરણ તમારી કલમની સજ્જતાનું સ્તર કેળવે છે. અર્થવિસ્તારમાં તમે એક બુંદ જેવા વિચારને સાગરની જેમ વિસ્તારતા શીખો તેનું મહત્ત્વ છે. તમે ચિંતનાત્મક અભિગમ અને સહજ વહેતી પ્રવાહી ભાષામાં એ વિચારને ખોલવાની અને આલેખવાની કેળવણી મેળવો છો. તો સંક્ષેપીકરણ તેનાથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જાય છે. વિસ્તારથી કહેવાયેલી વિગતનો મર્મ તમે પામી શક્યા છો કે કેમ તે સમજવાનું છે. એ મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દમાં તમે મૂકી શકો છો કે કેમ - તે શીખવાનું છે. અને આ બધાથી જુદી દિશામાં લઈ જાય છે વાર્તાલેખન. કલ્પનાનો સ્વૈરવિહાર, વાચક અને શ્રોતાને રસતરબોળ કરતાં શીખવું તે વાર્તાલેખન.

અર્થાત. કોઈ પણ વિચાર કે વાતને ટૂંકમાં કહેવી કે વિસ્તારથી કહેવી, અંગત અનુભૂતિ સાથે સ્વૈરવિહાર સાથે આલેખવી કે તદ્દન પર રહીને માહિતીલક્ષી જ આલેખન કરવું - આ શીખવું તે લેખનકૌશલ. આ લેખનકૌશલના વિભાગમાં તમારી ભાષાસજ્જતાની કેળવણી અપેક્ષિત છે. ભાષા સજ્જતા કેળવવાય તે જ તમારો ખરો ભાષા અભ્યાસ.

વાર્તાલેખન

વાર્તા ! આબાલવૃદ્ધ સહુને પ્રિય શબ્દ ! અચાનક તમને શિક્ષક વર્ગમાં આવીને કહે કે “આજે હું તમને એક વાર્તા કહીશ.” તો કેવી મઝા પડી જાય ! તો તમારે કોઈને વાર્તા કહેવાની હોય તો ? વાર્તાકથનમાં સહુથી મહત્ત્વની બાબત છે તેમાં પડતો રસ. તમે વિવિધ વાક્યરચનાઓ, વિશેષણ બધું શીખ્યા છો. તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે વાર્તાલેખનમાં, આમાં નિબંધ કે અર્થવિસ્તાર જેવી ચુસ્તી નથી. આમાં છે કલ્પનાનો વિહાર. સાંભળનારના મનને સ્પર્શી જાય તેવું મનોરમ, મનોહર કથન.

સામાન્ય રીતે તમને જે મુદ્દાઓ આપ્યા હોય તેને માત્ર વાક્યમાં મૂકવાથી પણ વાર્તા થઈ શકે છે. પણ તમે એ

મુદ્દાઓને કેવી રીતે બહેલાવી શકો છો તે મહત્વનું છે. ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. તમારી વાર્તા કોઈ કંજૂસ શેઠ વિશે છે. તો કંજૂસ શેઠ વિશે, તેમની કંજૂસાઈ વિશે તમે કેવી રીતે આલેખન કરો તે વિચારો.

નમૂનો - 1

એક ગામ હતું. ત્યાં એક શેઠ રહેતા હતા. તેઓ ખૂબ કંજૂસ હતા. તેથી કોઈ તેમને પસંદ કરતું નહીં. હવે તમે આ જ વાત કાંઈક આમ લખો :

ઘણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત છે. પહાડોની ગોદમાં, ખળખળ વહેતી નદીના કિનારે એક નાનકડું રળિયામણું ગામ વસેલું હતું. એક નાનકડું ગામ. કુદરતના ખોળે વસેલું નાનકડું ગામ. ગામના બધા પરિવારો પૈસે-ટકે સામાન્ય હતા. પરંતુ તેમનામાં એકતા હતી. સહુ સુખદુઃખમાં એક બીજાની પડખે ઊભા રહેતા, મદદ કરતા અને હળીમળીને જીવતા.

એ ગામમાં એક શેઠ પણ રહેતા હતા. તેમની પાસે ખૂબ સંપત્તિ હતી. તેમની પાસે ખૂબ જમીન હતી. તેથી તે લોકોને પોતાને ત્યાં મજૂરીએ બોલાવતા. તેમનાં ખેતરો મોટાં હોવાથી પાક પણ ખૂબ ઉતરતો. તેમની પાસે ગાડાં પણ હતાં. તેથી તે પોતાનો પાક દૂર શહેરમાં વેચવા મોકલી શકતા. તેથી તેમને ભાવ પણ સારો મળતો અને અન્ય કરતાં તેમને પાકની આવક પણ વધારે થતી. તેમનું ઘર પણ મહેલ જેવું મોટું હતું. પણ... તેમનું મન ખૂબ સાંકડું હતું.

આવક તો ખૂબ હતી પણ પૈસો ખરચતાં તેમનો જીવ નીકળી જતો. એક વાર નોકરે શેઠને યા આપી. શેઠની નજર યાના કપ પર પડી. તેમણે જોયું કે યામાં માખી પડી છે. તરત જ શેઠે યામાંથી માખી કાઢી. એમને લાગ્યું કે માખીની પાખોમાં યા ભરાઈ ગઈ છે. એટલે એમણે માખીને દબાવી, નીચોવીને માખીને ફેંકી દીધી અને પછી આરામથી ઘૂંટડે ઘૂંટડે યા પીવા લાગ્યા...

હવે, તમે વિચારો કે નમૂનો - 1 વાંચવો સારો લાગ્યો કે નમૂનો - 2 ? કદાચ તમને લખવાનો કંટાળો આવતો હોય એવું બને પણ 'વાર્તા' તો વાર્તા હોવી જોઈએ ને ! વાંચનારને વાંચવાનો કે સાંભળનારને સાંભળવાની મઝા તો પડવી જોઈએ ને !

અહીં તમને કેટલાક મુદ્દાઓ આપ્યા છે. તમે વાર્તા લખવાની કોશિશ કરી જુઓ. તેમાં રસ જળવાવો જોઈએ તેનું ધ્યાન રાખજો.

(1) એક કંજૂસ - વાડામાં રૂપિયા દાટવા - દરરોજ રાતે રૂપિયા ગણવા - ચોરનું જોઈ જવું - રૂપિયા કાઢી લેવા અને કાંકરા મૂકવા - કંજૂસને જાણ - માથું કૂટવું - પાડોશીનું મહેણું "હવે કાંકરા ગણજે" - બોધ

(2) એક સાંકડો પુલ-બે કૂતરાંઓનું સામસામું આવવું - બંને ઝઘડાળુ - બંનેનું ઝઘડવું - નદીમાં પડવું - એ જ પુલ પરથી બે બકરીઓનું સામસામું આવવું - બંને સમજદાર - એક બકરીનું બેસવું અને બીજી બકરીનું તેના પરથી પસાર થવું - બોધ.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(જન્મ : તા. 07-05-1861; અવસાન : તા. 07-08-1941)

રવીન્દ્રનાથ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ કોલકાતામાં થયો હતો. તેમણે કાવ્ય, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર લેખો અને નિબંધો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યમાં વિપુલ અને સમૃદ્ધ સર્જન કર્યું છે. ‘પોસ્ટમાસ્ટર’, ‘કાબુલીવાલા’, ‘દીદી’, ‘નષ્ટનીડ’, ‘ક્ષુધિત પાષાણ’ એમની ઉત્તમ વાર્તાઓ છે. ‘ઘરે બાહિરે’ અને ‘ગોરા’ તેમની વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાઓ છે. ‘માનસી’, ‘ચિત્રા’, ‘ચૈતાલી’, ‘બલાકા’ એમના ઉત્તમ કાવ્યસંગ્રહો છે. એમનું સર્જન ગુજરાતીમાં તથા અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ રૂપે સુલભ છે. ‘ગીતાંજલિ’ કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને વિશ્વવિખ્યાત ‘નોબેલ પારિતોષિક’ પ્રાપ્ત થયું હતું. ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક અને વિવેચક પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે ‘બલાઈ’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

વૃક્ષો દ્વારા પ્રકૃતિ પ્રત્યે સ્વજન જેવી ઊંડી લાગણી અનુભવતા છોકરા બલાઈનું, વૃક્ષ કપાઈ જાય છે ત્યારે પ્રાણ કાંઈક ગુમાવી દે છે એવું હૃદયંગમ આલેખન રવીન્દ્રનાથે આ વાર્તામાં કર્યું છે. વૃક્ષો અને પુષ્પો સાથેના બલાઈના હૃદયસંબંધનું ચિત્ર નિરાળું છે. સાવ નાની જણાતી વિગતો પણ વાર્તાના ઘડતરમાં કેવો ફાળો આપે છે તે દૃષ્ટિએ પણ આ વાર્તા નોંધપાત્ર છે. બલાઈ સીમલાથી પોતાના પ્રિય વૃક્ષની તસવીર મંગાવે છે ત્યારે સમજાય છે કે કેવળ એક વૃક્ષ નથી કપાયું, કાકીએ તો બલાઈ પણ ગુમાવ્યો છે. કાકીનાં ડૂસકાં સાથે પૂરી થતી વાર્તામાં સંબંધોની સૂક્ષ્મતા વેધક રીતે પ્રગટ થઈ છે. ગદ્ય સ્વરૂપે જાણે ઊર્મિકાવ્ય હોય તેવી ટાગોરે આ વાર્તાની માવજત કરી છે.

મૂળ સ્વરો જ પ્રબળ બની ગયા છે. ઝમઝમ વરસાદ પડે છે. તેનું આખું શરીર જાણે વરસાદનો ધ્વનિ સાંભળે છે. અગાશીમાં સાંજનો તડકો પડ્યો છે, તેમાં એ ઉઘાડા ડિલે ફરે છે, સમસ્ત આકાશમાંથી જાણે તે કંઈક એકઠું કરી રહ્યો છે. તેને એકલા બેઠા બેઠા પોતાના મન સાથે વાતો કરવાની ઈચ્છા થાય છે.

હું એકવાર તેને પહાડ પર લઈ ગયો હતો. અમારા ઘર સામે લીલું ભરાવદાર ઘાસ પહાડના ઢોળાવ પરથી તળેટી સુધી પથરાયેલું હતું, એ જોઈને તેનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું હતું. એને મન તો ઘાસનો પુંજ ઘાસની ગબડવાની રમત છે, બસ ગબડ્યા કરે છે. એટલે તે પોતે પણ એ ઢોળાવ પર ગબડે છે. આખું શરીર ઘાસ ઘાસ થઈ જાય છે - ગબડતાં ગબડતાં ઘાસના તણખલામાંથી તેની ડોકમાં ગલીપચી થાય છે અને તે ખડખડાટ હસી પડે છે !

કોઈ છોડનું ફૂલ તોડતું તો તેને ખૂબ લાગી આવતું. બીજા કોઈની પાસે તેની આ લાગણીનો કશો અર્થ નથી એ તે સમજતો હતો. એટલા માટે તે વ્યથા છુપાવવાનો પ્રયાસ કરતો. તેની ઉંમરના છોકરા ઝાડ પર પથરા ફેંકીને કાતરા પાડતા, તે કશું બોલી શકતો નહિ. ત્યાંથી મોં ફેરવી ચાલ્યો જતો.

મજૂરો જે દિવસે ઘાસ કાપવા આવતા એ તેનો સૌથી વધુ દુઃખનો દિવસ બનતો; કેમકે ઘાસની ભીતર ફરી ફરીને તેણે જોયું હતું - નાનકડી લતાઓ, જાંબલી, પીળાં, અનામી ફૂલો, પક્ષીઓએ ખાધેલી લિંબોળીઓના ઠળિયા પડીને ક્યાંક ઊગી નીકળ્યા છે, કેવાં સુંદર છે તેનાં પર્ણ ! આ બધું જ નિષ્કર દાતરડા વડે કપાઈ જશે. તેમની ફરિયાદ સાંભળનાર કોઈ નથી.

કોઈ કોઈ દિવસ તે તેની કાકીના ખોળામાં આવી બેસતો અને તેને ગળે વળગી પડી કહેતો, “પેલા મજૂરોને કહો ને, મારાં આ વૃક્ષો ન કાપે!”

કાકી કહેતી, “બલાઈ, તું કેવી ગાંડા જેવી વાત કરે છે ! આ બધું તો જંગલ છે, એ સાફ કર્યા વિના ચાલશે કેવી રીતે ?”

બલાઈ ઘણા દિવસોથી સમજી ગયો હતો કે કેટલાંક દુઃખ એવાં હતાં જે સંપૂર્ણપણે તેણે એકલાએ જ સહેવાનાં હતાં, તેની ચારે બાજુના માણસો પર તેની કોઈ અસર થતી ન હતી.

એક દિવસ સવારે હું ધ્યાનપૂર્વક સમાચારપત્ર વાંચતો હતો એવામાં બલાઈ મને બગીચામાં ખેંચી ગયો. એક જગ્યાએ એક છોડ દેખાડી મને તેણે પૂછ્યું, “કાકા, આ કયું વૃક્ષ છે ?”

મે જોયું તો એક શીમળાના વૃક્ષનો અંકુર બગીચાના રસ્તાની વચમાં જ ફૂટી નીકળ્યો હતો.

હાય, બલાઈએ મને બોલાવી જવામાં ભૂલ કરી હતી ! આનો પ્રથમ અંકુર જેવો ફૂટ્યો તેવો જ બલાઈની નજરે પડ્યો. તે

પછી દરરોજ બલાઈ પોતાના હાથે તેને થોડું થોડું પાણી પાતો હતો અને સવાર-સાંજ છોડ કેટલો વધ્યો તેની વ્યાકુળ બની તપાસ કરતો. શીમળાનું વૃક્ષ ઝડપથી ઊગે છે, પણ બલાઈના ઉત્સાહને તે કેવી રીતે આંબી શકે ? છોડ જ્યારે બે હાથ ઊંચો થયો ત્યારે તેની પર્યાસમૃદ્ધિ જોઈ તે વિચારવા લાગ્યો કે આ કોઈ અદ્ભુત વૃક્ષ છે, બલાઈએ કલ્પેલું કે હું પણ આભો બની જઈશ.

મેં કહ્યું, “માળીને કહેવું પડશે, એને ઉખાડીને ફેંકી દેશે.”

બલાઈ ચમકી ઊઠ્યો. આ કેવી ભયાનક વાત ! તે બોલ્યો, “ના, કાકા, તમારા પગે પડું, તેને ઉખાડી નાખશો નહિ.”

મેં કહ્યું, “તું શું બોલે છે એનું તને ભાન નથી. એકદમ રસ્તાની વચ્ચોવચ ઊગ્યું છે, મોટું થતાં ચારે બાજુ ઘટા ફેલાવી પરેશાન કરી મૂકશે.”

મારી પાસે જ્યારે એનું કંઈ ઊપજ્યું નહિ ત્યારે એ નમાયો છોકરો તેની કાકી પાસે ગયો, તેના ખોળામાં બેસી તેના ગળે વળગી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતાં એ બોલ્યો, “કાકી, તમે કાકાને રોકો, કહો કે ઝાડ ન કાપે.”

તેણે યોગ્ય ઉપાય કર્યો હતો. તેની કાકીએ મને બોલાવી કહ્યું. “અરે, સાંભળો છો કે ? એનું ઝાડ રહેવા દેજો.”

રહેવા દીધું. હકીકતમાં બલાઈએ મને બતાવ્યું ન હોત તો સાંભવત: મને તેનો ખ્યાલે ન આવત. પરંતુ હવે તે રોજ મારી આંખમાં આવતું. વરસ દહાડામાં તો ઝાડ નિર્લજ્જની જેમ ખૂબ વધી ગયું. બલાઈને બધાં વૃક્ષો કરતાં આ વૃક્ષ પર જ સૌથી વધુ લાગણી હતી.

દરરોજ મને ઝાડ મૂઠ જવું લાગતું. ખોટી જગ્યાએ આવીને ઊભું હતું, એકદમ લાંબુ-પહોળું થઈ ગયું હતું. જે જોતું એ વિચારતું, આ અહીં શા માટે ? ફરી બે-ચાર વાર તેને મૃત્યુદંડ દેવાની દરખાસ્ત કરી. બલાઈને મેં લાલચ આપી કે એના બદલામાં હું તને ગુલાબના કેટલાક ખૂબ સુંદર છોડ લાવી આપીશ.

મેં એમ પણ કહ્યું, “તને જો શીમળાનું વૃક્ષ જ પસંદ હોય તો એનો એક રોપો લાવી હું વડ પાસે રોપાવું. સુંદર લાગશે.”

પરંતુ કાપવાનું નામ દેતાં તે ફફડી ઊઠતો અને તેની કાકી કહેતી, “રહેવા દો ને. એવું શું ખરાબ લાગે છે ?”

મારી ભાભીનું અવસાન થયું ત્યારે આ છોકરો ધાવણો હતો. ધારું છું કે એ શોક ભૂલવા મોટાભાઈ એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ અર્થે વિલાયત ગયા. છોકરો અમારા નિઃસંતાન ઘરમાં કાકીના ખોળામાં ઊછરીને મોટો થયો. દસેક વરસ પછી મોટાભાઈ પાછા આવ્યા ત્યારે બલાઈને વિલાયતી ઢબે શિક્ષણ આપવા પહેલાં તો સિમલા લઈ ગયા તે પછી વિલાયત લઈ જવાની વાત હતી.

રડતો રડતો બલાઈ કાકીનો ખોળો છોડી ચાલ્યો ગયો. અમારું ઘર ખાલી થઈ ગયું.

તે પછી બે વરસ વીતી ગયાં. આ દરમિયાન બલાઈની કાકી એકાંતમાં આંસુ સારતી અને બલાઈના સૂવાના ખાલી ઓરડામાં જઈ તેનાં તૂટેલાં જૂતાં, તેનો ફાટેલો રબરનો દડો અને જાનવરોની વાર્તાઓવાળી સચિત્ર ચોપડી રમાડ્યા કરતી અને હવે તો આ બધાં રમકડાં છોડીને ગયેલો બલાઈ ખૂબ મોટો થઈ ગયો હશે એવા વિચારો બેઠાં બેઠાં કરતી.

એક દિવસે મેં જોયું તો પેલું શીમળાનું ઝાડ ખૂબ મોટું થઈ ગયું હતું. એટલું મોટું કે તેને હવે આશ્રય આપી શકાય નહિ, એક દિવસ મેં તે કપાવી નાખ્યું.

એવામાં સિમલાથી બલાઈએ તેની કાકીને એક પત્ર લખ્યો, “કાકી, મારા પેલા શીમળાના વૃક્ષનો એક ફોટોગ્રાફ મને મોકલી આપજો.”

વિલાયત જતાં પૂર્વે બલાઈ એક વાર મને મળવા આવશે એવી વાત થઈ હતી, પણ હવે તે આવવાનો ન હતો તેથી બલાઈ પોતાના મિત્રનો ફોટો સાથે લઈ જવા ઈચ્છતો હતો.

તેની કાકીએ મને બોલાવી કહ્યું, “એ કંઈ સાંભળો છો ? કોઈ ફોટોગ્રાફરને બોલાવી લાવો.”

મેં પૂછ્યું, “શા માટે ?”

બલાઈનો કાચા અક્ષરે લખેલો પત્ર તેણે મને વાંચવા આપ્યો.

મેં કહ્યું, “એ વૃક્ષ તો કપાઈ ગયું છે !”

બલાઈની કાકીએ બે દિવસ અન્નનો દાણો મોંમાં નાખ્યો નહિ અને ઘણા દિવસ સુધી મારી સાથે વાત સુધ્ધાં ન કરી. બલાઈના પિતા તેને તેના ખોળામાંથી લઈ ગયા તે જાણે તેની નસ કપાયા જેવું થયું હતું અને તેના કાકાએ બલાઈનું પ્રિય વૃક્ષ સદાને માટે દૂર કર્યું તેથી જાણે તેનો સમગ્ર સંસાર મિથ્યા બની ગયો અને તેના હૃદયમાં ફરીથી ઘા થયો.

એ વૃક્ષ તેના બલાઈનું પ્રતિરૂપ, તેના પ્રાણનું મિત્ર.

(‘ટાગોરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ઉપસંહાર સારાંશ; પદાર્થ વસ્તુ, દ્રવ્ય; અરણ્ય જંગલ, વન; ધ્વનિ સ્વર, નાદ; સ્મૃતિ સ્મરણ, યાદ; પ્રસન્ન આનંદિત, ખુશખુશાલ; પ્રલાપ અસંગત બબડાટ; પ્રકૃતિ સ્વભાવ; નવાંકુર નવો ફણગો; વયસ્યભાવ મિત્રતા, મિત્રભાવ; બકુલવૃક્ષ બોરસલીનું ઝાડ; દ્યુલોક સ્વર્ગ; બલાઈ પાત્રનું બંગાળી નામ; ધાત્રી પાલન કરનાર; પૂંજ ઢગલો; ભીતર અંદરની બાજુએ.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ભીતર × બહાર; નિષ્કૃત × દયાળુ; જન્મ × મરણ; ધ્યાન × બેધ્યાન;

રૂઢિપ્રયોગ

લાગી આવવું - દુઃખ થવું; હૃદયમાં ઘા થવો - દુઃખની તીવ્ર અનુભૂતિ થવી.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

કાયમ મુસાફરી કરનાર - ચિરપથિક; જેમાં સમયની મર્યાદા ન હોય તેવું - નિરવધિ, અનંત; સમાન ગુણ લક્ષણ હોવાપણું - પ્રતિરૂપ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) ‘પ્રાણનો મિત્ર’ વાર્તા આપણને શેની માવજત માટે જાગૃત કરે છે ?

(a) તંદુરસ્તીની (b) પ્રાણીની (c) પર્યાવરણની (d) પાણીની

(2) બલાઈને સૌથી વધુ આકર્ષણ કયા વૃક્ષનું હતું ?

(a) દેવદાર (b) ગુલમહોર (c) શીમળો (d) પીપળો

(3) બલાઈને ઉછેરીને કોણે મોટો કર્યો હતો ?

(a) દાદીએ (b) માસીએ (c) કાકીએ (d) ફોઈએ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) છોકરાઓ ઝાડ પર પથ્થર ફેંકીને કાતરા પાડતા ત્યારે બલાઈની પ્રતિક્રિયા કેવી હતી ?

(2) મજૂરો ઘાસ કાપવા આવતા ત્યારે બલાઈને શી લાગણી થતી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) બલાઈને પ્રકૃતિ સાથે કેવી લાગણી છે ?

(2) મજૂરો ઘાસ કાપવા આવતા ત્યારે બલાઈ કાકીને શું કહેતો ? અને કાકી શું જવાબ આપતા ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) બલાઈનો પ્રકૃતિપ્રેમ વર્ણવો.
- (2) બલાઈ ક્યું વૃક્ષ ન કાપવાની વિનંતી કરે છે ? શા માટે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- રક્ષાબંધનના તહેવારમાં વૃક્ષને રાખડી બાંધવાનો કાર્યક્રમ રાખો.
- તમે વાવેલા વૃક્ષની વિકાસયાત્રાને વર્ગખંડમાં કહો.
- તમારી આસપાસનાં વૃક્ષોનો પરિચય મેળવો.
- વૃક્ષોનું માનવજીવનમાં મહત્ત્વ દર્શાવતાં સૂત્રો શાળાના ભીંતપત્રો પર દર્શાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘ઝાડ નિર્લજ્જની જેમ ખૂબ વધી ગયું’, ‘ઝાડ મને મૂઠ જોવું લાગતું’, ‘અક્કરમી શીમળાનું ઝાડ...’ મોટેભાગે માનવસ્વભાવને આલેખવા વપરાતા શબ્દો નિર્લજ્જ’, ‘મૂઠ’ અને ‘અક્કરમી’ અહીં વૃક્ષ માટે વપરાયા છે, જે બલાઈના કાકાનો વૃક્ષ માટેનો અણગમો તો અસરકારક રીતે સૂચવે જ છે; સાથોસાથ બલાઈની વૃક્ષપ્રીતિ સામે વિરોધાભાસ પણ સહજ રીતે સૂચિત કરી જાય છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- બલાઈની વૃક્ષ પ્રત્યેની લાગણી અંગેની રજૂઆતમાંથી ઊભરી આવતા બાળમાનસની સમજ આપવી. બાળપણનાં સંસ્મરણો મોટી ઉંમરે પણ યથાવત્ રહે છે તેથી તેની માવજતનું મહત્ત્વ સમજાવવું.
- આપણે ત્યાં જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રકૃતિ સાથેનું સંતુલન જોખમાય છે. પર્યાવરણની જાળવણી, વૃક્ષોનું વાવેતર અને તેની માવજતનો મહિમા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ કરવો.
- વૃક્ષને સો પુત્ર સમાન ગણાવાયું છે. તે વિષે સમજાવી પર્યાવરણ જાળવવામાં વિદ્યાર્થીઓને સહભાગી બનવા પ્રેરણા આપવી.
- વૃક્ષારોપણ સપ્તાહની ઉજવણી કરવી અને સ્પર્ધા ગોઠવવી.

પ્રેમજી પટેલ

(જન્મ : તા. 12-02-1955)

પ્રેમજી સોમાભાઈ પટેલ સાબરકાંઠા જિલ્લાના તલોદ તાલુકાના ખેરોલના વતની છે. તેઓ કૉલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્યરત છે.

‘ત્રેપનમી બારી’, ‘અમૃત વર્ષ’, ‘સ્પર્શમણિ’, ‘અવેર’, ‘કીડીકથા’ તેમના લઘુકથાસંગ્રહો છે. ‘ચૌદલોક’, ‘લોકજણસ’, ‘અમીલોક’ તેમનું સંપાદિત લોકસાહિત્ય છે. ‘મંકોડાની મુસાફરી’, ‘નવતર બાળવાર્તાઓ’ તેમનું બાળસાહિત્ય છે. ‘ગુજરાતી જીવન કથાઓ’, ‘વિવેચના તરફ’, ‘ગુજરાતી આત્મકથાઓ’ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે.

આ લઘુકથામાં એક માર્મિક ઘટના વર્ણવવામાં આવી છે. નાનાં અને સાદાં વાક્યોથી અમથી માની પશુપ્રેમ અને પરોપકારની વૃત્તિનું ઉત્તમ આલેખન થયું છે. જમણવાર પ્રસંગે પ્રૌઢો માટે ટિક્કિન આવવાનું છે, છતાં અમથી મા રોટલા ઘડતાં દેખાય છે તેથી લેખક અકળાય છે; પરંતુ અમથી મા જુદી રીતે વિચારે છે : ગાય અને કૂતરી શું ખાશે ? લઘુકથાનો વળાંક ત્યાં છે કે છતે કુટુંબે એકલવાયું જીવન જીવતાં અમથી મા માટે તો આ પશુઓ જ તેમનાં પોતીકાં હતાં, કુટુંબી હતાં. એક જ પ્રસંગમાં મનુષ્યના સંબંધો સચોટ રીતે પ્રગટ થાય છે તે આ લઘુકથાની વિશેષતા છે.

ટિક્કિન લઈ માંડવીમાં પ્રવેશતાં સાદ ક્યો :

‘અમથી મા... એ અમથી... મા’

‘આય ભઈ’ એમનો ધીમો અવાજ ડાબી તરફથી આવતો જણાયો. ત્યાં ગયો તો રોટલા ઘડવાનું ચાલે. ટપ...ટપ...ટપ આ ડોશી તો ખરાં છે, કહીને ગયો’તો કે હું તમને જાતે આવીને ટિક્કિન..., જમણવારની ગમે તેટલી ધમાલ હશે પણ... એક દિવસ પૂરતાં તો ધુમાડાથી બચે પણ અમથીમા જેનું નામ...

મેં કહ્યું ય ખરું : ‘માજી કહ્યું’તું તો ખરું કે ટિક્કિન...’

‘હં.... તે સારું કર્યું’

‘તો આ રોટલાનું વૈતરું શું કામ ?’

તેમણે મારી તરફ જોયું. હળવાશથી કહે :

‘ઉં ધરાઈ જઉં પણ આ સામે બેઠી કાળવી અને ગોરવી હમણાં આવશે... એ બંનેને શો જવાબ આપવાનો ?’

માજીનો ઈશારો ક્ષણેક વીત્યા બાદ સમજાયો કે કાળી કૂતરી અને ગોરી ગાયની વાત કરે છે ! અટકીને આગળ કહે : ‘બે જીવ નેંહાકા નાંખે તો મારું ખાધેલું ય...!’ ડોશી જાણે પોતાનાં કુટુંબીજનોની વાત કરતાં હોય એમ બોલ્યાં...!

(પ્રેમજી પટેલની શ્રેષ્ઠ લઘુકથાઓ)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો

સાદ અવાજ, બૂમ; ધમાલ કામ માટે દોડધામ; ઈશારો સંકેત; ધરાઈ જવું તૃપ્ત થવું

તળપદા શબ્દો

આય આવ; ભઈ ભાઈ; ઉં હું; નેંહાકા નિ:સાસા

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સવાલ × જવાબ; દિવસ × રાત

રૂઢિપ્રયોગ

લાગી આવવું - દુઃખ થવું; હૃદયમાં ઘા થવો - તીવ્ર દુઃખની અનુભૂતિ થવી.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ઘર આગળની ઊંચી બેઠક - માંડવી, રવેશી; પરાણે કરાવવામાં આવતું કામ - વૈતરું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) ટિક્કિન લઈ માંડવીમાં પ્રવેશતા વાર્તાનાયક કોને સાદ કરે છે ?

(a) પત્નીને (b) બાળકોને (c) અમથીમાને (d) જીવીમાને

(2) 'ટિક્કિન' કૃતિમાં ગાય માટે કયો શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

(a) માતા (b) કામધેનુ (c) કાળવી (d) ગોરવી

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) વાર્તાનાયક ટિક્કિન લઈ માંડવીમાં પ્રવેશે છે ત્યારે અમથીમા શું કરતાં નજરે પડે છે ?

(2) વાર્તાનાયક અમથીમાને શું કહે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) 'આ રોટલાનું વૈતરું શું કામનું' – આ વાક્યનો પ્રત્યુત્તર શો મળે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોનો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

(1) આ લઘુકથાનું હાર્દ સમજાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- જીવદયા પ્રેમના પ્રસંગો મેળવીને વર્ગખંડમાં કહેવા.
- તમારી આસપાસના જીવોને ખાવાનું આપો અને તેનો ખ્યાલ રાખો.
- તમે કોઈ પશુ, પક્ષી કે જીવજંતુની મદદ કરી હોય તેવા અનુભવો વર્ગખંડમાં કહો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ લઘુકથામાં લેખકે કેટલાંક વાક્યો અપૂર્ણ છોડી દીધાં છે. બોલાયેલી ઉક્તિમાં પાત્ર પોતાને શબ્દ નહિ જડવાથી, મૂંઝવણ દર્શાવવા કે બીજા કોઈ પણ કારણસર અટકે તો લખાણમાં એને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે લેખક વિલોપચિહ્ન વાપરે છે તે હવે સ્પષ્ટ થયું હશે. નીચેનાં વાક્યો તપાસતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થશે :

- કહીને ગયો'તો તે હું તમને જાતે આવીને ટિક્કિન....
- પણ અમથીમા જેનું નામ...
- બે જીવ નેંહાકા નાંખે તો મારું ખાધેલું ય...!

આ વાક્યો વાંચતા જણાશે કે અહીં ગદ્યાત્મક કાવ્ય જેવું વર્ણન છે અને એથી ચિત્રાત્મકતા ઊભી થાય છે, જે કૃતિનું સૌથી આકર્ષક પાસું બની ગયું છે.

અહીં વપરાયેલ તળપદા શબ્દો ‘આય’ (આવી), ‘ભઈ’ (ભાઈ) ‘ઉ’ (હું), ‘નેહાકા’ (નિ:સાસા)-અમથીમાના પાત્રને કેવું સરસ રીતે ઉપસાવી આપે છે તે ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભોજન પહેલાં ગાય, કૃતરું અગ્નિ અને ઈષ્ટદેવનો થાળ એમ ચાર કોળિયા જુદા કાઢવામાં આવતા હતા એ સંદર્ભ આપી વિદ્યાર્થીઓને વહેંચીને ખાવું, બીજાનો વિચાર કરવો, આશ્રિતને ભૂખે ન રાખવો, અતિથિને દેવ માનવા જેવી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓથી વાકેફ કરવા.
- ગાય, કૃતરા જેવા અબોલ જીવ પોતાને આંગણે ભૂખ્યા ન રહેવા જોઈએ એવી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની માન્યતાઓથી વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. જીવદયા વિશેનો ભાવ જાગે તેમ કરવું.
- મોહનલાલ પટેલ, રમેશ ત્રિવેદી, ઉર્વાશિ વસાવડા તથા ઈજ્જતકુમાર ત્રિવેદીની લઘુકથાઓ મેળવી વર્ગમાં કહો.

દુહાનું સ્વરૂપ બે લીટીનું હોય છે, પરંતુ જીવનભાવને સચોટ રીતે પ્રગટ કરતું હોય છે. પહેલાં દુહામાં કવિ સ્વજનો વચ્ચેના પ્રેમની વાત કરે છે. લીમડો કડવો હોય, પણ તેનો છાંયો શીતળ હોય છે, તેમ ભાઈઓ વચ્ચે અબોલા થયા હોય તો પણ ખરે ટાણે એ પડખે ઊભા રહે છે. બીજા દુહામાં કહ્યું છે કે ઘડો પૂરેપૂરો ભરેલો હોય તે છલકાતો નથી, અધૂરો જ છલકાય છે, તેમ જે પૂર્ણતા પામ્યો હોય છે તે ફૂલાતો નથી, ઘમંડ કરતો નથી. દૃષ્ટાંતો દ્વારા જીવનનો બોધ કવિએ સુંદર રીતે પ્રગટ કર્યો છે.

શેખાદમ આબુવાલાએ જિંદગી ખુમારીથી, બેફિકરાઈથી, મોજથી કેમ જીવાય તે હૃદયસ્પર્શી રીતે મુક્તકના લઘુ સ્વરૂપ દ્વારા વર્ણવ્યું છે. અમે જિંદગીની આગને પણ બાગમાં ફેરવશું, અરે, મૃત્યુ પણ લાગમાં આવશે તો બાથ ભીડીને બધા મોરચા સર કરશું એ ભાવમાં ગમે તેવી કઠણ સ્થિતિમાં પણ નહિ હારવાનો ભાવ કવિએ માર્મિક રીતે પ્રગટ કર્યો છે.

હર્ષ ત્રિવેદીએ મુક્તકમાં માણસ વિશેનો અન્ય જીવસૃષ્ટિનો અવિશ્વાસનો ભાવ ચોટદાર રીતે રજૂ કર્યો છે. માણસ પીંજરાનું બારણું ખોલી પક્ષીને કહે છે કે ‘હવે તું મુક્ત છે.’ પક્ષી બહાર આવીને માણસ સામે જુએ છે અને પાછું પિંજરામાં ભરાઈ જાય છે તેમાં ઊંડો કટાક્ષ છે. માણસના દંભ અને ડોળને ખુલ્લું પાડતું આ મુક્તક ભૂલાય નહિ તેવું.

હાઈકુ જાપાનીઝ કાવ્યપ્રકાર છે તેમાં ૫-૭-૫ એમ સત્તર અક્ષરની ત્રણ પંક્તિ હોય છે. એક ચમકારાની જેમ તેમાં ચિત્ર ખડું થતું હોય છે. પ્રથમ હાઈકુમાં લીલને કારણે જાણે કે તળાવ પોઢી ગયું છે, કશો સંચાર નથી, જીવંતતા નથી. પરંતુ એક પક્ષી આવીને ચાંચ બોળે છે અને તળાવ જાગી ઊઠે છે, જાણે તેમાં સજીવતા આવી જાય છે. આમ તો આ પ્રાકૃતિક ઘટના છે, પરંતુ અસ્તિત્વ કેમ જાગી ઊઠે તેનું આ મધુર ચિત્ર છે.

બીજા હાઈકુમાં ઊડતું વાદળ ઊંચેને ઊંચે ચડતાં પર્વત ટોચે પહોંચે છે ને વેરાય જાય છે, ભાર વગરનું થઈ જાય છે. આપણે જેટલા ઊંચે જઈએ એટલા હળવા થતાં જવાનું છે. હળવાશના આનંદનું આ ચિત્ર સ્મરણમાં રહી જાય તેવું છે.

શેખાદમ આબુવાલા

જન્મ : તા. 15-10-1929, અવસાન : તા. 20-05-1985

શેખ આદમ મુલ્લા શુજાઉદ્દીન આબુવાલાનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓ કેટલોક સમય પશ્ચિમ જર્મનીમાં રહ્યા. વૉઈસ ઓફ જર્મનીમાં હિન્દુસ્તાન રેડિયો વિભાગનું હિંદી-ઉર્દૂ સર્વિસનું સંચાલન કર્યું. ગુજરાતી ગઝલના વિકાસમાં મુશાયરા પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. સરળ, બોલચાલની ભાષામાં લખાયેલી એમની ગઝલો ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે. ‘ચાંદની’, ‘સોનેરીલટ’ તેમના ગઝલ સંગ્રહો છે. ‘ખુરશી’ તેમનો કટાક્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છે.

હર્ષદ ત્રિવેદી

જન્મ : તા. 17-07-1958

હર્ષદ અમૃતલાલ ત્રિવેદીનું વતન સુરેન્દ્રનગર છે. ‘એક ખાલી નાવ’, ‘રહી છે વાત અધૂરી’, ‘તારો અવાજ’, ‘તારા-વિના’, તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘શબ્દાનુભવ’ તેમનો વિવેચનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ છે. ‘લાલિત્ય’, ‘રાજેન્દ્ર શાહનાં સોનેટ’, ‘અલંકૃતા’, ‘નવલકથા અને હું’ તેમનાં સંપાદનો છે.

ફિલીપ ક્લાર્ક

જન્મ : તા. 23-12-1940

ફિલીપ સ્ટાનીસા ક્લાર્કનો જન્મ આણંદ જિલ્લાના શામરખામાં થયો હતો. શરૂઆતમાં શિક્ષક, ત્યારબાદ સરકારી અધિકારી તરીકે સેવાઓ આપી છે. ‘ટહુકી રહ્યું ગગન’, ‘સૂરથી ગાજે વન’, ‘તે પહેલાં’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘બારી’ તેમનો લઘુકથા સંગ્રહ છે. ‘રિમઝિમ રિમઝિમ’, ‘રમતાં રમતાં રાત પડી’, ‘સવારના તડકામાં’ તેમના બાળસાહિત્યના સંગ્રહો છે. ‘મોર્નિંગ વોક તેમનું હાસ્યવ્યંગનું પુસ્તક છે.

ધીરુભાઈ ઈશ્વરલાલ પરીખનો જન્મ વિરમગામમાં થયો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિભાગમાં અધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી તેઓ નિવૃત્ત થયા છે. ‘કંટકની ખુશ્બો’ તેમનો વાર્તા સંગ્રહ છે. ‘ઉઘાડ’ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘અંગપચ્ચીસી’માં છપ્પા શૈલીનાં પચીસ કટાક્ષ કાવ્યો છે. ‘આગિયા’ એમનો હાઈકુ સંગ્રહ છે. ‘રાસયુગમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ’ એમનો શોધપ્રબંધ છે. દેશ-વિદેશના કવિઓ વિશેનો પરિચય આપતું પુસ્તક પણ તેમણે આપ્યું છે. ‘નિષ્કુળાનંદ પદાવલી’, ‘સાત મહાકાવ્યો’, ‘પંચ મહાકાવ્યો’ તેમના સંપાદન ગ્રંથો છે.

દુહા

કડવા હોય લીમડા, પણ શીતલ એની છાંય,
બાંધવ હોય અબોલડા, તોય પોતાની બાંય.

જે જન પામે પૂર્ણતા, તે કદી ન ફૂલાય,
પૂરો ઘટ છલકાય નહિ, અધૂરો ઘટ છલકાય.

મુક્તક

અમને નાખો જિંદગીની આગમાં
આગને પણ ફેરવીશું બાગમાં,
સર કરીશું આખરે સૌ મોરચા,
મોતને પણ આવવા દો લાગમાં.

— શેખાદમ આબુવાલા

પિંજરાનું બારણું ખોલીને
પંખીને કહેવામાં આવ્યું,
‘હવે તું મુક્ત છે’
પંખીએ બહાર નીકળીને
માણસ સામે જોયું અને
પાછું પિંજરામાં ભરાઈ ગયું.

— હર્ષદ ત્રિવેદી

હાઈકુ

લીલ ઓઢીને
પોઢ્યું તળાવ, જાગ્યું
પંખીની ચાંચે

— ફિલિક કલાર્ક

પર્વત ટોચે
પહોંચ્યું વાદળ, સ્વયં
ગયું વેરાઈ.

— ધીરુ પરીખ

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

બાંધવ ભાઈ, સહોદર; શીતળ ઠંડું; ઘટ ઘડો; ફૂલાવું (અહીં) અભિમાન કરવું; મુક્ત આઝાદ; સ્વયં પોતે, ખુદ; આગ અગ્નિ, (અહીં) અસહ્ય પીડા.

તળપદા શબ્દો

સમંદર સમુદ્ર; પોઢવું સૂઈ જવું; વેરાઈ જવું છૂટું પડવું

રૂઢિપ્રયોગ

અધૂરો ઘડો ઇલકાય ઘણો અપૂર્ણ જ્ઞાન હોવા છતાં જ્ઞાનીપણાનું ગુમાન દાખવવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પૂર્ણ × અપૂર્ણ; મુક્તિ × બંધન; ફુલાવું × સંકોચાવું; ઇંચ × તડકો; શીતલ × ઉષ્ણ; પૂરો × અધૂરો

શબ્દસમૂહ એક એક શબ્દ

બંધિયાર પાણીમાં થતી ચીકણી લીલી વનસ્પતિ - લીલ; રીસાઈને અમુકની સાથે ન બોલવું તે - અબોલડાં

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) કડવા લીમડાની છાયા કેવી હોય છે ?

(a) તૂરી (b) શીતળ (c) ગરમ (d) આકરી

(2) કેવો માણસ કદી ફૂલાતો નથી ?

(a) દંભી (b) નિરાશ (c) પૂર્ણતાવાળો (d) દુઃખી

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) જિંદગીની આગને શેમાં ફેરવી નાખવા કવિએ વાત કરી છે ?

(2) પંખીએ માણસ સામે જોયા પછી શું કર્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) તળાવને કોણ જગાડે છે ?

(2) 'પૂર્ણ ઘડા' દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે ?

(3) કવિ મૃત્યુ સાથે કેવો સંઘર્ષ કહેવા માગે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(1) 'વાદળ ટોચે પહોંચી વેરાઈ ગયું' પંક્તિમાં વ્યક્ત થતો સંદેશ.

(2) 'પંખી પીંજરામાં ભરાઈ ગયું'માં વ્યક્ત થતી વેદના વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વર્ગખંડમાં દુહા ગાવાનો કાર્યક્રમ રાખો.
- સુવિચારોનો સંગ્રહ કરો.
- તમારા શિક્ષક પાસેથી હાઈકુનું બંધારણ સમજી ચિત્ર દોરો અને સાથે હાઈકુ લખો.
- પ્રાર્થનાસભામાં દુહા-છંદનું ગાન કરો.
- દુહા-હાઈકુ-લઘુકાવ્ય-મુક્તક વગેરે શોધીને તમારી શાળાના બુલેટિન બોર્ડ પર મૂકો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

કવિ ચોટ અને લાઘવથી, દુહામાં બે જ લીટીમાં અમૂલ્ય વાત વણી લે છે ત્યારે એકમાં સાધન અને બીજામાં સાધ્ય હોય છે. અહીં ‘પૂર્ણ’ માનવીની વાત ‘ઘટ’ના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવી છે. વળી, ‘ઘડો’ ને બદલે ‘ઘટ’ શબ્દ વપરાયો છે જે વધુ લાલિત્યસભર લાગે છે તે ધ્યાનમાં લો.

મુક્તકમાં કવિએ ‘આગમાં’, ‘બાગમાં’ અને ‘લાગમાં’ જેવા અર્થ અને શબ્દની ચમત્કૃતિ સાધી દે એવા ચોટદાર શબ્દો ગૂંથ્યા છે. મુશ્કેલીમાંથી મંજિલ સુધી પહોંચવાની વાત, ત્રણ શબ્દોના પ્રાસ અને વિરોધાભાસ આ મુક્તકને ચિરંજીવ બનાવે છે.

‘તળાવ સૂઈ ગયું છે’ની કલ્પના, પોઢ્યું અને જાગ્યું-નો વિરોધાભાસ અને નાનકડા પંખીની નાનકડી ચાંચનો તળાવને જગાડવાનો સફળ પ્રયાસનો વિચારતણાખો હાઈકુની આ રચનાને સફળ બનાવે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહા

- લોકસાહિત્યમાં દુહાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. અર્થને ચોટદાર રીતે પ્રગટ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા બે લીટીના લખાણને દુહા કહેવામાં આવે છે આવો એક અર્થ લોક કલાકારો આપે છે તે જણાવવું.
- પ્રસ્તુત દુહામાં લીમડાના ઉદાહરણ દ્વારા પોતાના પરિવારના લોકો આત્મીય-શુભેચ્છક હોય છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવી. સ્વાદમાં કડવો પણ લીમડો ગુણકારી છે તેમ ભાઈ કવેણ બોલી જાય કે અબોલા લીધા હોય તો પણ તેને લાગણી હોય જ તેથી સંબંધો સાચવવા પ્રયત્ન કરવો તે અંગે સ્પષ્ટતા કરવી.
- વ્યક્તિ જેમ મહાન બને, વિકાસ કરે, કશુંક પામે ત્યારે તે વધુ નમ્ર અને સજ્જન બનતી હોય છે. પોતાની પ્રગતિનું અભિમાન નથી કરતી તે વાત વિદ્યાર્થીઓને ઘડાના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવી.

મુક્તક

- મુક્તક એટલે મોતી. મોતીમાં રહેલા કેટલાક ગુણ મુક્તકમાં પણ હોય છે જેમકે મોતી નાનું હોય, સુંદર હોય અને કિંમતી હોય. તે જ રીતે મુક્તક પણ ઓછા શબ્દોમાં લખાયું હોય, ભાવની રીતે સુંદર હોય અને વિચારની રીતે કિંમતી હોય. માનવ માત્રે દરેક પશુ, પક્ષી, પ્રકૃતિને પોતાના સ્વાર્થ માટે નુકસાન પહોંચાડવાને બદલે તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.
- યુવાનીનો થનગનાટ, જુસ્સો અને સાહસ બેજોડ હોય છે. આત્મવિશ્વાસથી થનગનતો યુવાન ગમે તેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા તૈયાર હોય છે. જીવનમાં આવનાર અવરોધોથી ગભરાયા વિના અવરોધોને જ પોતાના વિકાસની સીડી બનાવે તે સાચો યુવાન. તે મૃત્યુને પણ પડકારી શકે છે એ અંગે અન્ય ઉદાહરણો આપી વિદ્યાર્થીઓને યુવાનીનું મહત્ત્વ સમજાવવું.

ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીંજે પાંખ,

અણદીઠેલી ભોમ પર યૌવન માંડે આંખ.’

મેઘાણીની આ પંક્તિ અને આવા અન્ય સંદર્ભો આપી શિક્ષણકાર્યને સમૃદ્ધ બનાવવું.

હાઈકુ

- જાપાનમાંથી આવેલો આ કાવ્યપ્રકાર લાઘવમાં ઘણું કહી જતો હોય છે. શબ્દાર્થ કરતાં ભાવાર્થનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળતું હોય છે. હાઈકુને ‘સત્તરાક્ષર’ પણ કહે છે. હાઈકુમાં ચિત્ર દ્વારા ભાવ પ્રગટ થાય છે.
- પક્ષીઓનો કલરવ વહેલી સવારે માનવ સમાજને ઉઠાડનાર એલાર્મ તરીકેનું કાર્ય વિનામૂલ્યે પરાપૂર્વથી કરે છે. રાત્રીના નીરવ વાતાવરણમાં જાણે લીલ ઓઢીને સૂઈ ગયેલા તળાવને પક્ષી પોતાની ચાંચ મારીને ઊઠાડે છે. એવા શબ્દાર્થમાં, વ્યક્તિને ચેતનવંતુ બનાવવા માટે પક્ષીની ચાંચની જેમ નાની ઘટના, નાનો પ્રસંગ, નાની ટકોર કે થોડોક ચચરાટ નિમિત્ત બનતા હોય છે તેવો ભાવાર્થ પણ આપી શકાય. વિદ્યાર્થીઓ પાસે આવા વૈવિધ્યસભર અર્થો કઢાવવા પ્રયત્ન કરવો.
- વાદળ ઉપર જઈને વરસાદ સ્વરૂપે વેરાઈ જાય છે આ શબ્દાર્થ સાથે વ્યક્તિ જેમ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે, ઉચ્ચ હોદ્દો મેળવે તેમ તેનામાં વધુ નમ્રતા, બીજાની દરકાર, વિશાળતા, ઉદારતા, ત્યાગભાવના જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય તે અત્યંત જરૂરી છે તેવો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવો અને તેવા ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસે તે માટે પ્રેરણા આપવી.

વ્યાકરણ / એકમ 6 અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ, અર્થવિસ્તાર, નિબંધલેખન

અહેવાલલેખન

અહેવાલ એટલે વૃતાંત, નિવેદન. કોઈ પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની હકીકત જણાવવી, તેનું વર્ણન કરવું. અહેવાલ વાંચવાથી સંસ્થાને અથવા અન્ય લોકોને જે - તે કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટના વિશેની સાચી અને મહત્વની વિગતો મળી શકે. આ અહેવાલ કેવી રીતે લખાય તે સમજાવે.

- અહેવાલ સંપૂર્ણપણે તટસ્થ આલેખન હોય છે. તેમાં અહેવાલ લખનારના દૃષ્ટિકોણ, અભિપ્રાય કે મંતવ્યને કોઈ અવકાશ હોતો નથી.
- અહેવાલમાં કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટનાનું યથાતથ નિરૂપણ અપેક્ષિત છે.
- અહેવાલમાં વિગતોનું સચોટ અને ટૂંકું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
- જે દિવસનો કાર્યક્રમ હોય તેના તારીખ, દિવસ અને સમયગાળો ચોકસાઈપૂર્વક નોંધવા.
- પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની વિગતોની ક્રમિક નોંધ લેવી.
- અગત્યની વીગતો ચૂકી ન જવાય તેની કાળજી રાખવી અનિવાર્ય છે.
- જે કોઈ મુખ્ય વક્તા હોય તેમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવાયેલી મહત્વની, સારરૂપ વીગત અવતરણરૂપે લઈ શકાય.
- અહેવાલની ભાષા અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો કરતાં અલગ હોય છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.
પરિચિત શબ્દો ધરાવતી સાદી અને સરળ ભાષા હોવી જોઈએ.
આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.
- આવશ્યકતા અનુસાર બે કે ત્રણ ફકરામાં આખો અહેવાલ સમાઈ જવો જોઈએ.
- બિનજરૂરી લંબાણ, પુનરાવર્તન અહેવાલને શિથિલ પાડી શકે.
- સામાન્ય રીતે અખબાર કે સામયિકમાં અહેવાલ પર હેડલાઈન હોય છે. પરંતુ અહીં તમારે સચોટ શીર્ષક પ્રયોજવું.
તમારી શાળામાં કોઈ કાર્યક્રમ થાય કે તમે ક્યાંય મુલાકાતે ગયા હો તો તમે તેનો અહેવાલ લખી શકો ?
નીચે કેટલાક કાર્યક્રમો કે પ્રસંગો આપ્યા છે. તમે તેની ક્રમિક વીગતો વિચારી શકો ? તેને સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખી શકો ?
- તમે જોયેલા જીવલેણ અકસ્માતનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થાના નિવૃત્ત થતા શિક્ષક - અધ્યાપકના વિદાય સમારંભનો અહેવાલ લખો.
- તમારી શાળાએ જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓ માટે શરૂ કરેલ પુસ્તકબેન્કના ઉદ્ઘાટનપ્રસંગનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ 'સ્વચ્છતા અભિયાન'નો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થામાં બારમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના વિદાય સમારંભનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ રમતોત્સવનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી શાળામાં યોજાયેલ 'શિક્ષકદિન'ની ઉજવણીનો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થાના સ્વાંતર્યદિનની ઉજવણીનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં રેડક્રોસ સાથે મળીને યોજાયેલ રક્તદાન શિબિરનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ પુસ્તકપ્રદર્શનનો અહેવાલ તૈયાર કરીને તમારી સંસ્થાના સંચાલકમંડળને મોકલો.

- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ લખો.

સંક્ષેપીકરણ

સંક્ષેપીકરણ એટલે વિસ્તારથી કહેવાયેલી વિગતના મર્મને સમજીને, તેમાંની વધારાની લાગતી વિગતોને દૂર કરીને, મર્મને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે, ટૂંકમાં અને સચોટ રીતે મૂળ વાતને ફરીથી મૂકવી તે સામાન્ય રીતે સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ લખાણના, પરિચ્છેદનો ત્રીજો ભાગ લખવો તે.

નોંધ : અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી કે ત્રીજો ભાગ એટલે તમારે અપાયેલા પરિચ્છેદના શબ્દો કે વાક્યો ગણીને તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો - એવો અર્થ નથી. એટલે કે ફકરાનાં 18 વાક્યો ગણ્યા હોય તો તે જ ફકરાના કોઈ 6 વાક્યો ભેગાં કરીને મૂકવાથી સંક્ષેપીકરણ ન થાય.

સંક્ષેપીકરણ એટલે ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ. જરૂર ન હોય તો નિપાત કે સંયોજક પણ ન વાપરવાં તે કરકસર.

સંક્ષેપીકરણ કરવા માટે બે તબક્કામાંથી પસાર થવું પડે.

(1) મૂળ લખાણનું યોગ્ય અર્થગ્રહણ કરવું, તેના મર્મને - મહત્ત્વની વિગતોને સમજવી, સારરૂપ વિગત સમજવી.

(2) અર્થગ્રહણ થયા પછી વધારાની આલંકારિક રજૂઆતો, દૃષ્ટાંતો, પુનરાવર્તનો આદિને દૂર કરી મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દો દ્વારા સઘન પુનર્લેખન કરવું.

યોગ્ય સંક્ષેપીકરણ કરવા માટે જરૂરી પ્રક્રિયા :

- આખા પરિચ્છેદને ત્રણ વખત વાંચો. પહેલી વખત વાંચો ત્યારે એમાં શું કહેવાયું છે, તે સમજો. બીજી વાર વાંચો ત્યારે તમે જે સમજી રહ્યા છો, તેમાં કાંઈ ચૂકી નથી જવાતું, તે તપાસો. ત્રીજીવાર વાંચો ત્યારે તમે સમજેલા મર્મને વ્યક્ત કરતા શબ્દોને રેખાંકિત કરો.
- ફકરામાં કઈ વીગતો દૃષ્ટાંતરૂપ છે તે સમજો. તે સંક્ષેપ કરતી વખતે ટાળવાની થશે.
- તે જ રીતે પુનરાવર્તન પામતી વીગતો પણ ટાળવાની છે, તે વિગતો તારવો.
- મર્મને સીધી ન સ્પર્શતી હોય તેવી વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, ગૌણવાક્ય વગેરે જેવી ભાષાસામગ્રી પણ ન લેવી.
- મૂળ ફકરાનાં વાક્યો યથાતથ લેવાનાં નથી, તે ખાસ યાદ રાખો.
- જે શબ્દો, મૂળ બાબત વ્યક્ત કરે છે તેને યોગ્ય વાક્યરચનામાં ગોઠવો.
- તમે અત્યાર સુધીમાં સંધિ, સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત આદિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેનો સંક્ષેપીકરણની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરી શકો.
- આ વાક્યોને મૂળ પરિચ્છેદના સઘન સંક્ષેપરૂપ ફકરા તરીકે લખો.
- સંક્ષેપ રૂપે લખાયેલા લખાણને ફરી એક વાર વાંચો અને તપાસો કે કોઈ મહત્ત્વની વિગત સંક્ષેપીકરણ કરતી વખતે ચૂકી નથી જવાઈ ને !

સંક્ષેપીકરણ કરતી વખતે ખાસ યાદ રાખો કે અહીં અર્થ કેન્દ્રસ્થાને છે, કહેવાયેલી મૂળ વાતનો વિચાર - મર્મ કેન્દ્રસ્થાને છે અને ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ અપેક્ષિત છે.

અર્થવિસ્તાર

કોઈ પંક્તિ કે ગદ્ય-ઊક્તિના વિચારને, અર્થને કે મર્મને ખોલીને, વિસ્તારીને વર્ણવવું તે અર્થવિસ્તાર અથવા વિચારવિસ્તાર. સાહિત્યમાં મુક્તક, સુભાષિત વગેરેમાં ઉત્તમ જીવનસત્ય વણાયેલું હોય છે. જ્યારે અર્થવિસ્તાર કરવામાં આવે છે ત્યારે મર્મરૂપ

રહેલા વિચારને, અર્થને ખોલવામાં આવે છે. તેમાં અન્ય દષ્ટાંત, પંક્તિઓ વગેરે મદદરૂપ થાય છે.

તમે આ પહેલાં પણ અર્થવિસ્તાર કર્યા છે. તમને ખ્યાલ છે કે અર્થવિસ્તાર કરવા માટે સૌથી પહેલું પગથિયું છે - જે તે પંક્તિના શબ્દો સમજાવા - તે. કારણ કે જો પંક્તિ જ ન સમજાય તો ? અર્થવિસ્તાર માટે સતત વાચન ઉપયોગી રહે છે.

- અપાયેલી પંક્તિને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. બે વાર - ત્રણ વાર વાંચો.
- તેના બધા શબ્દોનો અર્થ સમજો. શક્ય છે કે એકાદ શબ્દ ન સમજાય, પણ જો એને અવગણીને ચાલો અને એ જ શબ્દ પંક્તિને ખોલવાની ચાવી હોય તો મર્મ નહીં પકડાય. આ સંજોગોમાં પંક્તિમાં રહેલા સંદર્ભને ઉકેલવાની કોશિશ કરો.
- પંક્તિના વિચારને સમજ્યા બાદ એ અર્થને ખોલવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં દષ્ટાંતો, પ્રસંગો, વિચારો, અન્ય પંક્તિઓ યાદ કરો અને પંક્તિના મૂળ અર્થની નજીક હોય તેવી, મર્મને ઉપયોગી નીવડે તેવી વિગતોનો ઉપયોગ કરીને વિચારનો વિસ્તાર કરો.
- અન્ય દષ્ટાંતો કે પંક્તિઓ ટાંકતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ પંક્તિના મર્મથી વિષયાંતર ન થઈ જાય અથવા પંક્તિઓનો અતિરેક ન થાય.
- સુંદર રીતે અર્થવિસ્તાર કરવાની ક્ષમતા કેળવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે 'વાચન'. લેખનની ગુણવત્તા સતત વાચનથી વધે છે.

પંક્તિવાચનનો મહાવરો પણ અર્થવિસ્તાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. નીચે આવી કેટલીક પંક્તિઓ આપી છે, જેમાં જીવનનું રહસ્ય કે જીવનનું કોઈ સનાતન સત્ય વણાયેલું છે. તમે આ અને આવી પંક્તિઓ વાંચજો. જેથી તમે આવા વિચારથી પરિચિત થઈ શકો. એટલું જ નહીં, સમાન અર્થ ધરાવતી પંક્તિઓનું જૂથ પણ કરી શકો કે જેથી કોઈ અર્થવિસ્તાર કરતી વખતે તે મદદરૂપ નીવડી શકે.

- (1) અમને નાંખો જિંદગીની આગમાં,
અમે આગને પણ ફેરવીશું બાગમાં.
- (2) આજ કરશું, કાલ કરશું, લંબાવો નહિ દહાડા,
વિચાર કરતાં વિઘ્નો, વયમાં આવે આડાં.
- (3) આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનોમાં નેહ,
તે ઘર કદી ન જઈએ, કંચન વરસે મેહ.
- (4) આળસ એ તો જીવતા માણસની કબર છે.
- (5) ઊંચી નીચી ફર્યા કરે જીવનની ઘટમાળ,
ભરતી એની ઓટ છે, ઓટ પછી જુવાળ.
- (6) કડવા હોય લીમડા, પણ શીતલ તેની છાંય,
બાંધવા હોય અબોલડા, તોય પોતાની બાંય.
- (7) કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીન કર્મે કરી હીન માનવ.
- (8) દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે,
સુખી જો સમજે પૂરું, દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે.
- (9) ન હિંદુ નીકળ્યા, ન મુસલમાન નીકળ્યા,
કબરો ઉઘાડીને જોયું તો ઈન્સાન નીકળ્યા.

- (10) નિશાનચૂક માફ, નહિ માફ નીચું નિશાન,
 (11) મને મળી નિષ્ફળતા અનેક,
 તેથી થયો સફળ કૈંક હું જિંદગીમાં.
 (12) સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી;
 યજ્ઞાયેલી ઈમારત તેના નકશામાં નથી હોતી !
 (13) હણો ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
 લડો પાપો સામે અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી.
 (14) હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે,
 પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.
 (15) હૈયે વડવાનલ જલે, તો યે સાગર ગાય,
 હસી જાણે જગઝેર પી, સંત તે કહેવાય.

નિબંધ

મિત્રો, તમે વર્ષોથી નિબંધ લખો જ છો. અહીં આપણે થોડી નોંધપાત્ર બાબતો જોઈશું જે તમારા નિબંધને વધુ અભિવ્યક્તિક્ષમ અને વધુ યુસ્ત બનાવી શકે.

- તમે પહેલાં નક્કી કરો કે તમે કયા પ્રકારનો નિબંધ વધુ સારી રીતે લખી શકો. તમને ખ્યાલ તો હશે જ કે નિબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. પ્રકૃતિવિષયક, માહિતીપ્રધાન, ઘટનાપ્રધાન, ચિંતનપ્રધાન, આત્મકથા જેવા નિબંધો લખવાના થતા હોય છે.
- તમે જે નિબંધ લખવા માગો છો તેમાં કઈ કઈ વિગતો આવી શકે, તે વિચારો અને નોંધો. તેના મુદ્દા તારવો. આ મુદ્દાની કાચી યાદી બનાવો. ત્યાર બાદ મુદ્દાની ક્રમિકતા નક્કી કરો. ક્યો મુદ્દો પહેલા લેવાથી તમારો નિબંધ વધુ યુસ્ત બનશે અને લખાણ વધુ પ્રવાહી લાગશે.
- તમે સમાનાર્થી, વિરુદ્ધાર્થી, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત, દૂહાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો ઉપોયગ કરો અને તમારા લખાણને વધુ સચોટ અને અસરકારક બનાવો.
- પસંદ કરેલા નિબંધ અનુસાર તમારી ભાષા હોવી જોઈએ.

જો તમે પ્રકૃતિવર્ણનનો વિષય પસંદ કર્યો હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનું દૃશ્ય નજર સામે ઊભું થઈ જાય તેવું, સૂક્ષ્મ વીગતો સાથે વર્ણન કરવું જોઈએ. પ્રકૃતિના રમ્ય - રૌદ્ર રૂપની વાત કરતી વખતે તેને માનવસ્વભાવની સંકુલતા સાથે પણ સાકળી શકાય. પ્રકૃતિ મન - હૃદયને સ્પર્શતી હોય છે. તેથી તેમાં પ્રયોજાયેલાં ભાવવાચક, ઉદ્ગરવાચક વાક્યો પણ નિબંધને વધુ હૃદયસ્પર્શી બનાવી શકે.

જો તમે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો તમારી પાસે મુદ્દાઓને અનુરૂપ માહિતી હોવી જોઈએ. જરૂરી પરિભાષા, તેના લાભ-ગેરલાભ અંગે અથવા પક્ષ-વિપક્ષ અંગેની માહિતી, તેનાં કારણો, ઉપાયો વગેરે જેવી વિગતો સમાવી લેવી જોઈએ.

ઘટનાપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હો તો એ ઘટનાનું તમારે મન શું મહત્ત્વ છે, વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક સંદર્ભોમાં એ ઘટના વિશેષ છે ? તમારા મનમાં રોપાયેલી ઘટના વાંચનારના મનમાં રોપાય તેવું વર્ણન ઘટનાપ્રધાન નિબંધને આસ્વાદ્ય, બનાવી શકે.

જો ચિંતનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો શીર્ષકના શબ્દોને ખોલીને ઉદાહરણ - દૃષ્ટાંત દ્વારા તેની પરિભાષાને સ્પષ્ટ કરીને તાર્કિક ક્રમિકતાથી બધી વીગતો યુસ્ત રીતે મુકાવી જોઈએ. પ્રકૃતિવિષયક કે ઘટનાપ્રધાન નિબંધમાં થોડો સ્વૈરવિહાર થઈ શકે. પણ ચિંતનાત્મક નિબંધમાં સ્વૈરવિહાર તેની નબળી બાજુ બને.

જો તમારે આત્મકથનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો તમે વિચારી જુઓ કે તમને કેવી વાત સાંભળવામાં રસ પડી શકે ? કોઈ પોતાની આત્મકથા કહે તો કોણ સાંભળે ? ક્યારે સાંભળે ? તેથી આ પ્રકારના નિબંધમાં બોલચાલની લઘુ નિબંધને આકર્ષક બનાવી શકે. વળી જે પોતાના જીવનના અંતિમ તબક્કામાં હોય, તે પોતાના જીવનના સારરૂપ કોઈ સંદેશ આપે, તેથી કોઈ પણ આત્મકથા જો જીવનસંદેશ આપતી હોય તો તેનું મહત્ત્વ હોય.

- આમ, નિબંધને યોગ્ય ભાષા, રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત - અલંકાર આદિના ઉપયોગથી ઉપસતી આકર્ષક શૈલી, તાર્કિકતા, પ્રવાહિતા વગેરે તમારા નિબંધને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવી શકે.

નિબંધનું માળખું

નિબંધના લખાણને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : (1) આરંભ (2) વિષયવસ્તુ (3) સમાપન

- આરંભ : નિબંધનો આરંભ વિષયનો પ્રવેશ કરાવનાર હોવો જોઈએ. કાવ્યપંક્તિ, સુભાષિત કે પ્રસંગથી થતો આરંભ આકર્ષક લાગે છે.
- વિષયવસ્તુ: નિબંધનો આ ભાગ મહત્ત્વનો છે. તેમાં મહત્ત્વના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ રીતે, તર્કબદ્ધ રીતે મુકાયેલા હોવા જોઈએ.
- સમાપન આખા નિબંધના અંતે સારરૂપ ફકરો આવવો જોઈએ. એમાંય જો સૂત્રાત્મક રીતે મુકી શકાય તો અંત વધુ આકર્ષક અને સચોટ બને.

નીચે નિબંધનાં કેટલાંક શીર્ષક આપ્યાં છે. તમે એ નિબંધ વિશે વિચારી જુઓ :

(1)	જીવનમાં રમત-ગમતનું મહત્ત્વ	(9)	આજનો વિદ્યાર્થી - વિદ્યાર્થી કે પરીક્ષાર્થી
(2)	મૈત્રીની મહેક	(10)	મારું પ્રિય પુસ્તક
(3)	સિદ્ધિ એને વરે જે પરસેવે ન્હાય	(11)	વૃક્ષ વાવો, પર્યાવરણ બચાવો
(4)	પરિશ્રમ એ જ પારસમણિ	(12)	માતૃભાષાનું મહત્ત્વ
(5)	ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.	(13)	યાદગાર પ્રવાસ
(6)	પાણી બચાવો - પ્રાણી બચાવો	(14)	વૃક્ષ ઉગાડો, પર્યાવરણ બચાવો.
(7)	મારો પ્રિય સર્જક	(15)	આધુનિક સાધનો - શાપ કે આશીર્વાદ
(8)	દીકરી, ઘરની દીવડી	(16)	મારો પ્રિય તહેવાર

કુમારપાળ દેસાઈ

(જન્મ : 03-08-1942)

કુમારપાળ બાલાભાઈ દેસાઈનો જન્મ રાણપુરમાં થયો હતો. તેમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું. ગુજરાતી વિશ્વકોશ સાથે તેઓ પ્રારંભથી જોડાયેલા છે. ચરિત્રસાહિત્યમાં તેમનું મોટું પ્રદાન છે. તેમના નિબંધોમાં વિચાર બળકટ રીતે પ્રગટ થાય છે. ‘ઝાકળભીનાં મોતી’, ‘જીવનનું અમૃત’, ‘માનવતાની મહેક’, ‘ક્ષણનો સાક્ષાત્કાર’ તેમના નોંધપાત્ર નિબંધ - સંગ્રહો છે. તેઓ જૈન ધર્મના ઊંડા અભ્યાસી છે. એ ક્ષેત્રમાં તેમણે ઘણું સંશોધન કરેલું છે. ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં તેમણે અનેક પુસ્તકો આપેલાં છે. ભારત સરકારના ‘પદ્મશ્રી’ પુરસ્કારથી તેઓ સન્માનિત થયા છે.

આ ચરિત્ર નિબંધમાં ગુજરાતના પ્રેરણાપુરુષ વીરચંદ ગાંધીનાં ધર્મભાવના, સંસ્કૃતિપ્રેમ અને દેશપ્રેમ આલેખાયાં છે. અમેરિકા ખાતે યોજાયેલ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે જેમ સ્વામી વિવેકાનંદ ગયા હતા એમ જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે વીરચંદ ગાંધી ગયા હતા. એ વાતે ગુજરાતમાં એ ઓછા જાણીતા છે. એમણે અમેરિકામાં તેમ જ યુરોપના દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનરીતિ વિશે અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. દેશભક્તિની તીવ્ર ભાવનાને કારણે સતત કાર્ય અને દરિયાઈ પ્રવાસને લીધે શરીર ઘસાઈ ગયું ને યુવાન વયે એમનું અવસાન થયું. એમના ચરિત્રનાં અનેક અજાણ્યાં પાસાં આ નિબંધમાં અસરકારક રીતે નિરૂપાયાં છે.

આપણો દેશ પરાધીનતાની બેડીઓમાં જકડાયેલો હતો, ત્યારે દેશની સ્વાધીનતા અને ભારતીય પ્રજાના આત્મસન્માનને માટે વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ દેશ-વિદેશમાં મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું હતું. તેમણે અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડ જેવા દેશોમાં પોતાના ત્રણ વિદેશ પ્રવાસમાં તેમણે ભારત અને ભારતીય ધર્મો વિશે 650થી વધુ પ્રવચનો પશ્ચિમના લોકો વચ્ચે આપ્યાં. એ સમયે ભારત એટલે વાઘ, સાપ અને રાજાઓનો દેશ એવી ભ્રામક માન્યતા હતી તે તેમણે દૂર કરી. ભારતીય ધર્મો રૂઢિઓ અને ક્રિયાકાંડોનો ધર્મ છે એવો ખોટો પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો ત્યારે વીરચંદ ગાંધીએ ભારત અને એની સંસ્કૃતિની ભવ્યતાનો પશ્ચિમને ખ્યાલ આપ્યો.

ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથો અને તેની વૈચારિક સમૃદ્ધિની હાંસી ઉડાવવામાં આવતી હતી, ત્યારે તેમણે ભારતીય શાસ્ત્રગ્રંથોમાં રહેલી વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિની વિદેશમાં સમજ આપી. વેદોની મહત્તા, ભારતનું મનોવિજ્ઞાન, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડાણ વિશે પ્રવચનો આપ્યાં, સાચી સમજ ફેલાવી.

આવા ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે ભાવનગર શહેરથી એકસો કિલોમીટર દૂર આવેલા મહુવા ગામમાં તા. 25-8-1868ના રોજ થયો. એમના પિતા રાઘવજીભાઈ મહુવામાં સોનીકામ કરી ધર્મમય જીવન ગાળતા હતા.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી વધુ અભ્યાસ માટે ભાવનગર આવ્યા. ત્યાં છાત્રાલયની સગવડ નહિ હોવાથી મહુવાનો ધંધો સમેટીને કેળવણીપ્રિય પિતા રાઘવજીભાઈ અને માતા માનબાઈ ભાવનગર આવ્યાં. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વીરચંદ ગાંધી ગોહિલવાડ રાજ્યમાં પ્રથમ ક્રમે આવ્યા. પછી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી વીસ વર્ષની ઉંમરે બી.એ.ની પદવી મેળવી. મુંબઈમાં તેઓ ‘જૈન એસોશિયેશન ઓફ ઈન્ડિયા’ના મંત્રી બન્યા. પોતાની કાર્યકુશળતા, વ્યાપક દષ્ટિકોણ અને પ્રગતિશીલ વિચારધારાથી સંસ્થાને તેમણે નવો ઘાટ આપ્યો.

ઈ.સ. 1893ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં અમેરિકામાં 17 દિવસ માટે યોજાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ ગયા હતા, તો જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે વીરચંદ ગાંધી ગયા હતા. ધર્મ પરિષદમાં આ 29 વર્ષના યુવાને પોતાની વિદ્વત્તા અને વાણીપ્રવાહથી સૌને સ્તબ્ધ કરી દીધા. એમણે માથે સોનેરી કિનારીવાળી કાઠિયાવાડી પાઘડી, લાંબો ઝભ્ભો, ખભે ધોળી શાલ અને પગમાં દેશી આંકડિયાળાં પગરખાં પહેર્યાં હતાં. ઊંચું ભરાવદાર શરીર, તેજસ્વી આંખો, હસતો

ચહેરો અને શાંત પ્રકૃતિથી વિશ્વધર્મ પરિષદની પહેલી હરોળમાં બેઠેલા વીરચંદ ગાંધી જુદા તરી આવતા હતા. એમના ભારતીય પોષાક તરફ સૌનું ધ્યાન ગયું હતું.

વિશ્વધર્મ પરિષદમાં એમણે જૈનદર્શન અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે પોતાના વિચારો પ્રભાવક રીતે પ્રગટ કર્યા. ખાસ તો ભારતીય ધર્મો, એના રીતરિવાજો તથા એના તહેવારો પાછળ રહેલી તાર્કિકતા અને વૈજ્ઞાનિકતાનો ખ્યાલ આપ્યો. એમનાં પ્રવચનોમાં સહુને ભારતીય જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર અને પરાધીન ભારતની કપરા સંજોગોમાં પણ ગરિમા જાળવવાની રાષ્ટ્રભક્તિનો ધબકાર જોવા મળ્યો. તેમણે કહ્યું કે ‘તમારે ત્યાં અબ્રાહમ લિંકન થયા છે, તો અમારા દેશમાં મહાન વિક્રમાદિત્ય અને સમ્રાટ અશોક થયા છે.’ તેમણે કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવી પ્રતિભાઓનો પશ્ચિમને પરિચય આપ્યો. વીરચંદ ગાંધીએ ભારતની યોગપ્રણાલી, આહારવિજ્ઞાન, શ્વાસવિજ્ઞાન જેવા વિષયો પર રસપ્રદ પ્રવચનો આપ્યાં. વિશેષ તો ‘ભારતનો અમેરિકાને સંદેશ’ જેવા વિષયો પરનાં વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે અમેરિકા ભારત પાસેથી કેટલી બધી વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સામગ્રી મેળવી શકે તેમ છે. અમેરિકાના નૂતન સમાજને તેમનામાં ભારતીય દર્શન અને સંસ્કૃતિનો દૃઢ અવાજ સાંભળવા મળ્યો.

રેવરન્ડ એફ. પેન્ટાકોસ્ટે વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુ મંદિરોની પૂજારણો ઉપર આક્ષેપો કર્યા ત્યારે વીરચંદ ગાંધીએ એનો ઐતિહાસિક પ્રમાણો સહિત પ્રતિવાદ કર્યો હતો. અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં નગરોમાં તેમણે વિદેશીઓને ભારતની મહત્તાનો ખ્યાલ આપ્યો. છેક 1893માં એમણે કહ્યું કે ‘ભારત સ્વતંત્ર થશે ત્યારે તે કોઈ પણ દેશ ઉપર હિંસક માર્ગે આક્રમણ નહિ કરે.’ વૉશિંગ્ટનમાં એમણે ‘ગાંધી ફિલોસોફિકલ સોસાયટી’ની સ્થાપના કરી અને એના દ્વારા ભારતીય શાકાહાર કે ભારતીય ધર્મપ્રણાલીમાં વિદેશીઓને રસ લેતા કર્યા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજી સાથે પણ વીરચંદ ગાંધી મુંબઈની એક ઓરડીમાં રહ્યા હતા અને બંને ખોરાક અંગેના પ્રયોગો કરતા હતા. વીરચંદ ગાંધીએ પાલીતાણા તીર્થ પર આવતા યાત્રાળુઓનો મુંડકાવેરો દૂર કરાવવાનું કાર્ય કર્યું હતું. સમેતશિખર તીર્થમાં બેડમસાહેબ નામના અંગ્રેજે ડુક્કરોની ચરબી કાઢવાનું કારખાનું નાખ્યું, ત્યારે તે દૂર કરવા માટે વીરચંદ ગાંધી છ મહિના કોલકાતામાં રહ્યા હતા. 14 ભાષાઓના જાણકાર વીરચંદ ગાંધીએ સમેતશિખર તીર્થ અંગે જૂના દસ્તાવેજોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એ માટે બંગાળી ભાષા પણ શીખ્યા હતા.

વીરચંદ ગાંધી અમેરિકા હતા ત્યારે ભારતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ સમયે અમેરિકામાં સ્થપાયેલી દુષ્કાળરાહત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેમણે તાત્કાલિક સાનફાન્સિસ્કો શહેરથી મકાઈ ભરેલી સ્ટીમર કોલકાતા મોકલાવી હતી અને આશરે ચાલીસ હજાર રૂપિયાની સહાય ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલી હતી.

ભારતની તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપીને અમેરિકામાં અભ્યાસ કરાવવા માટે તેમણે અમેરિકામાં એક સંસ્થા સ્થાપી હતી. પોતે બૅરિસ્ટર થયા હતા. પરંતુ વકીલાતનો અંગત વ્યવસાય કરવાને બદલે પોતાની નિપુણતા અને સમજનો ઉપયોગ ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રને માટે કર્યો હતો. એ કાળે વિદેશપ્રવાસ માટે વિમાનવ્યવહાર નહોતો, તેથી દરિયાઈ માર્ગે મહિનાઓ પસાર કરીને વિદેશ પહોંચવું પડતું હતું. એ માટે તેમણે અતિશ્રમ વેઠીને વિદેશમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ગરિમા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. એમના જીવનની પ્રત્યેક પળ આ કાર્ય માટે જ વપરાઈ હતી. અતિપ્રવૃત્તિ અને પરિશ્રમને કારણે તેમનું સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું અને તા. 7-8-1901ના રોજ માત્ર 37 વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

વીરચંદ ગાંધી જીવ્યા થોડું પણ ભારતના મહિમાને ઉજાળવા જીવ્યા. તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ અને ભારતીય દર્શનનાં અભ્યાસ અને શ્રદ્ધાને કારણે તેઓ ભારતને ગૌરવ અપાવી શક્યા. એમનું ધૂપસળી જેવું જીવન પછીની પેઢી માટે ખૂબ પ્રેરણારૂપ છે.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

રૂઢિ અગાઉથી ચાલી આવતી રસમ; મહત્તા મોટાઈ, ગૌરવ; કેળવણી શિક્ષણ, તાલીમ; મૅટ્રિક જૂનો, અગિયારમી શ્રેણી સુધીનો અભ્યાસ; સ્તબ્ધ આશ્ચર્યચકિત, દિગ્મૂઢ થયેલું; પ્રગટ કરવું પ્રસિદ્ધ કરવું, જાહેર કરવું; ગરિમા (અહીં) માન, સન્માન; બૅરિસ્ટર કાયદાના જાણકાર, વકીલ; મુંડકાવેરો માથાદીઠ લેવાતો કર

હિમાંશી શેલતનો જન્મ સૂરતમાં થયો હતો. તેમણે સૂરતની કૉલેજમાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ‘આઠમો રંગ’, ‘સપ્તધારા’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘અંતરાલ’, ‘અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં’, ‘એ લોકો’, ‘સાંજનો સમય’, ‘પંચવાયકા’ તેમની ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહો છે. ‘મુક્તિવૃત્તાંત’ તેમની આત્મકથા છે. ‘વિક્ટર’ પુસ્તકમાં પ્રાણીઓના ઉછેરની સંવેદનકથાઓ છે. ‘એકડાની ચકલીઓ’ તેમનો નિબંધ સંગ્રહ છે.

મનુષ્યની પશુઓ સાથેની મૈત્રી યુગયુગોથી રહી છે. આજે આપણે એ ભૂલતાં જઈએ છીએ. પોતાના ઘરમાં પાળેલાં બિલાડી અને કૂતરાનાં બચ્ચાં સાથે લેખિકાને એવી મૈત્રી હતી કે એને પર્વરૂપે ઓળખાવે છે. આ બચ્ચાંઓનું વર્ણન જાણે કુટુંબીજનોનું વર્ણન હોય એવી આત્મીયતા આખા પાઠમાં ઇલકાય છે. ઝીણી ઝીણી વિગતોથી દરેક બચ્ચાની ખૂબીઓ રજૂ થઈ છે તે વર્ણન મોહક છે. લેખિકાની અવલોકનશક્તિ કેવી સૂક્ષ્મ છે તે પણ સૂચવાય છે. કૂતરાં-બિલાડાં ઝઘડે જ એવી માન્યતા સામે, અહીં સૌ પ્રેમથી સાથે રહે છે એ નોંધપાત્ર છે. ઝઘડતા માણસો માટે કોઈ કૂતરાં-બિલાડાંની ઉપમા આપે તો લેખિકાને માહું લાગે છે એ તેમની મૈત્રી કેવી મધુર અને નિકટની હતી તે સૂચવે છે.

બારણું ધકેલીને અંદર દાખલ થઈ. ઉત્તેજના, ઉત્કંઠા સમાય નહિ એવી. ઓરડામાં તો અંધારું ઘોર. ભીંતે હાથ ફેરવી સ્વિચ દાબી. આમતેમ નજર દોડાવી.

ત્યાં તો નજર પડી, પડી તેવી જ જકડાઈ ગઈ, જડાઈ ગઈ. જે મોટા ટોપલામાં એમના શયનાર્થે રજવાડી સગવડ કરી આપી હતી એમાંથી જ ટપોટપ એ ત્રણેય ટબૂકલાં બહાર આવ્યાં. મારી ગેરહાજરીમાં બાએ એમને સાચવવા ઠીકઠીક શ્રમ લીધો હતો એમ જણાતું હતું. બહાર નીકળ્યાં તેવાં એ ત્રણેય પકડદાવ રમવા લાગ્યાં, મારી હાજરીની જાણે એમણે નોંધ સુધ્યાં લીધી નહોતી. કાળા રેશમનાં બચ્ચાં હોય તેવાં હતાં ત્રણેય. રંગ એકદમ સરખો, જરીકે ફેર નહિ. દેશી બિલાડીઓને હોય તેવું એકાદ સફેદ કે કેસરી ધાબું-ટપકુંયે નહિ. કાળો એટલે કાળો, અમાસની રાતના પોલમાંથી તાર તાર કાઢી ઝળહળ તડકે ઝબકોળી તૈયાર કરી હોય એવી રુંવાટી. એક જરા મોટું લાગ્યું. બીજું નાનું ને નબળું ને ત્રીજું પાતળિયું પણ મજબૂત. રમતાંરમતાં એમની નજર મારા પર પડી અને તરત એમણે રમત અટકાવી દીધી, મને ટગરટગર જોવામાં એ પરોવાયાં ત્યારે એમની રૂપાળી આંખોના રંગ મેં જોયા, મોટાની આંખ સોનેરી, નાના-નમણાની ભૂરાશ પડતી અને પાતાળિયાની લીલી ઝંચવાળી બદામી.

મને તો એમ કે બિલ્લીનાં બચ્ચાં પહેલાં તો સંતાઈ જશે, દોસ્તી બાંધતાં દિવસો જશે. આવો જૂનો અનુભવ. આ તો ભાગ્યાં નહિ એટલે જરા આત્મવિશ્વાસથી મેં એમને પુચકાર્યાં. એમની ભોળી, ફૂટડી આંખોમાં નર્યું વિસ્મય ઇલકાયું. ભાગવું કે ઊભા રહેવું એ નક્કી ન થતાં એ વચ્ચેની સ્થિતિમાં દેખાયાં. હું હળવેથી નીચે બેસી પડી. ત્રણમાંનું સહુથી મોટું મારી નજીક આવ્યું. ત્રાંસુંત્રાંસું ચાલતું, એનો કોઈ પેંતરો હોય એ ઢબે. મેં જરાક હાથ લંબાવ્યો, શ્વાસ રોકીને, પછી એને ગાલે, દાઢીએ, ગરદન પર, મારી આંગળીઓ ફેરવી. મોટે ભાગે બિલાડીઓ આ ભાષા જાણે જ. એ તરત રાજીરાજી થઈ વહાલભરી ઘુરઘુરાટી બોલાવતું સાવ પાસે આવી ગયું. (આ Purring માટે આપણી પાસે કોઈ સરસ શબ્દ કેમ નહિ હોય ?) ખોળામાં બેઠું તેવું જ એ તો ગેલ કરવા લાગ્યું. એને આમ મઝા કરતું જોઈ પેલાં બે પણ પાસે ખેંચાઈ આવ્યાં અને આમ એ સિયામીઝ માર્જાર-ત્રિપુટી સાથેની મારી સરસ મઝાની દોસ્તીનો રોમહર્ષક આરંભ થયો.

બિલ્લીઓ માટેનું મારું ગાંડપણ મારી દોસ્ત બરાબર જાણે, એટલે એણે તો બચ્ચાં મેળવી જ લીધાં અને મોટી બાસ્કેટમાં સારો સંગાથ મેળવી સૂરત મોકલી આપ્યાં. આ મહામૂલાં મિત્રો અમારે ત્યાં આવ્યાં તે વેળા ઘરમાં પાંચ દેશી બિલાડીઓ હાજર. તેમાં આ નવાં ત્રણ, ને તે પાછા ઊંચા કૂળના માનવંતા નબીરા. પરિવારના સભ્યોને ઉત્સાહ અને ટેન્શન એક સાથે. યોગાનુયોગ હું એમના આગમન ટાણે બહારગામ, એટલે એમની ખાતરબરદાસ્ત કરવાનું બાને ભાગે. મને તો સ્ટેશને જ ખબર પડી કે ઘેર મારે માટે નવાં દોસ્ત આવ્યાં છે. એવી અધીરાઈ વ્યાપી કે પૂછવું નહિ. રણઝણ રોમાંચમાં બારણું હડસેલ્યું અને પછી તો...

આ ક્યારની શું કરે છે ? બિલાડીનાં બચ્ચાં જોઈને ગાંડી થઈ જાય છે ! ખાવુંપીવું નથી ?

બાએ બબડતાં ડોકિયું કર્યું અને ખુશ થઈ ગઈ. હું પગ લંબાવી આરામથી બેઠી હતી અને ત્રણેય ઝીણકાં હરખવેલાં થઈ રમતાં હતાં. ગેલગમ્મતના અજબગજબ ખેલ ચાલતા હોય ત્યાં ખાવાનું કોને યાદ આવે ? આમેયે બિલાડી એક અત્યંત આકર્ષક છટાવાળું પ્રાણી છે. એના ઠાઠની તો શી વાત કરવી ! જેણે પાપ્યું હોય કે નજીકથી જોયું હોય એ જ જાણે. ટટ્ટાર ડોક રાખી, લાબા પગ કરી નિરાંતે બેઠી હોય ત્યારે વાઘની નાની આવૃત્તિ લાગે, એકાગ્ર ચિત્તે પંજો ભીનો કરીકરીને મોં સાફ કરતી હોય ત્યારે અરીસો ધરવાનું મન થઈ આવે, કોઈ પણ ચીજને અપાર કુતૂહલથી, બારીક નજરે એવું જુએ કે દુનિયાનો શ્રેષ્ઠ જાસૂસ પણ બાજુ પર ને સાવ અમસ્તી મજાકમાં પોતાની જ પૂંછડી પકડવા જે રીતે ગોળગોળ ફરે તે જોઈને તો હસીહસીને બેવડ થઈ જવાય. મને તો કદી સમજાયું નથી કે આવા રૂપાળા પ્રાણીને જોઈને કોઈને હડહડ કરી ભગાડવાનું મન જ શી રીતે થાય.

અમારાં વીઆઈપી-નિવાસીઓને એમને શોભે એવાં નામ અમે આપ્યાં, બિલાડીઓ મેબલ અને રાશેલ, બિલાડો થિયોડોર. એવું ઠર્યું કે જ્યાં લગી આ ત્રિપુટી બરાબર ગોઠવાય નહિ ત્યાં લગી ઉપર મારા ઓરડામાં રહે અને ત્યાંથી અગાશીમાં જઈ શકે જેથી એમને પૂરી મોકળાશ રહે અને અમને નિરાંત.

ઘરનું દેશી બિલાડીઓનું વૃંદ તો ખાઈપીને માતેલું થયેલું, ઘરનો અને આસપાસનો ખૂણેખૂણો જાણે. એમની તો દાદાગીરી ચાલે. આ ત્રણ તો મુંબઈગરાં સોફિસ્ટિકેટેડ. દૂધ, બિસ્કિટ અને ઈંડાં ખાય. ખાવાનું ઘડિયાળને કાંટે, ને કુદરતી હાજત માટે માટીવાળો ટોપલો. એમાંયે કોઈ વાર ન ફાવે તો બાથરૂમમાં ભરાઈ ખાળ પર બેસી આવે એવાં સાફસૂથરાં ! ખાટલા પર આપણી આસપાસ પથરાઈને ઊંઘવા જોઈએ. ખાવાની રકાબીમાં વાસ ન આવવી જોઈએ. ભારે નખરાં એમનાં તો. અમેય ક્યાં આજ દિન સુધી આવી બિલાડી જોઈ હતી !

આ પછી તો રોજ સાંજે ઘેર આવતાં મને પાંખો ફૂટતી. ઓરડામાં પેસી બારણું બંધ કરી પહેલાં ખાણીપીણી ચાલે, પછી અગાશીમાં સીધી પહોંચે અમારી મંડળી. નારંગી ઉજાસમાં કાળા રેશમી આકાર ઊછળતા, કૂદતા મસ્તીએ ચડે. અગાશીમાં એક તરફ નાળિયેરીનાં પાન ઝળૂંબે. થિયોડોર એ પાનને વળગી સમતુલાના ભાતભાતના ખેલ દેખાડી ચક્તિ કરી દેતો અમને. મેબલ અને રાશેલ બનાવટી શિકારીની રમતો રમે, નાનાં અમથાં પાન કે ઠળિયા પાછળ દોડીદોડીને ગાંડાં થાય. અંધારાથી આખી અગાશી ચસોચસ ભરાઈ જાય તો યે હું નીચે જવાનું નામ લેતી નહિ. ક્યા ખૂણામાં કોની આંખોનાં રત્ન એનું અનુમાન બાંધતી બેસી રહેતી. કોઈ ખૂણે સ્થિર ઝળહળતી કે ક્યારેક તીરઝડપે ભાગતી તણખા શી આંખો જ સાહેદી પૂરે એ ત્રણની હાજરીની, બાકી તો કાળામાં કાળું.

એમને ખવડાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. કેટલાં લાડ અને માનપાન મળે પછી ખાવા બેસે. ખાવામાં કશી ઉતાવળ નહિ, આરામથી જમે. મોટી રકાબીની આસપાસ, લીલોતરીની વચ્ચે એ શ્યામા એવી તો ખૂબસૂરત દેખાય કે નજર હટે નહિ. આમેય મેબલનો વિકાસ સહુથી સરસ રહ્યો હતો. ઝડપથી વજન વધતું હતું. પાછલા પગ લગીર ઊંચા, લચકદાર, મોહક ચાલ, અણિયાળા કાનની ટોચ લાલાશ પડતી બદામી, લાંબી છેડેથી વળાંકવાળી પૂંછડી અને પેટ આગળ રુંવાટી એવી ભરપૂર કે બેસે ત્યારે જમીનને અડતી લાગે. એનું કદ જ પ્રભાવક, બે હાથે ઉપાડીએ ત્યારે માંડ સરખી ઊપડે, ખભા પર પગ ટેકવી છોકરાં પેઠે તેડવી પડે. કાળા દીપડા જેવી એ બારી નજીક બેસી તડકો ખાતી હોય.

આ ત્રણેય ચતુર ચોપગાં એમનાં નામ સાંભળી કૂતરાની જેમ જ દોડતાં આવતાં. અમારા એક મિત્ર આ સાંભળી ખડખડ હસ્યા. — જુઓ ભાઈ, કેટ ઈઝ એ કેટ. નામથી દોડતું આવે એવું પ્રાણી બિલાડી હોઈ જ ન શકે.

મને ખબર તો ખરી જ કે બિલાડી એક મનસ્વી પ્રાણી છે. એને ખવડાવીને કે કાળજીથી રાખીને પણ એની સ્વતંત્રતા ખરીદી શકાતી નથી. મૂળ તો એની પ્રકૃતિ જ મને પસંદ પડી ગઈ છે. આવી સ્વતંત્રતાથી પ્રેરાયેલી આ ત્રિપુટી મારી બૂમે ન આવે તો ભોંઠા પડવાનો વારો અવશ્ય આવે છતાં મેં હિંમતથી થિયોડોરને બોલાવ્યો. બીજી જ બૂમે એ દોડતો ને ધસમસતો અમે જે ઓરડામાં હતાં ત્યાં આવી ઊભો ! અમારા મિત્ર સ્તબ્ધ અને અમે ખુશખુશાલ.

એક ઘટના અવિસ્મરણીય છે અને તે આ સિયામીઝ બિલ્લીઓ અને અમારી દેશી બિલાડીઓનો પરિચયવિધિ. અમને ચિંતા તો હતી જ કે આ બધાં એકસાથે કેવી રીતે રહેશે અને બધું શી રીતે સચવાશે. વળી, ત્રણેય એવાં તોફાની હતાં કે એમને સતત ઉપર રાખવાનું અશક્ય બનતું જતું હતું અને બિલાડી જેવા ચંચળ પ્રાણીને એ રીતે રાખી પણ ન શકાય. શી તરકીબ અજમાવી એ સૂઝતું નહોતું. એવામાં એક દિવસ આ અકસ્માત સરજાઈ ગયો. કશાક તાકીદના કામ નિમિત્તે મારે ધડધડાટ દાદર ઊતરી નીચે આવવાનું થયું અને મારી પાછળપાછળ જ આ ત્રણેય બહાદુરો ઝડપભેર નીચે આવી લાગ્યાં ! મારા જેટલી

જ નહિ, મારાથીયે વધુ ઝડપે સવારનો સમય, અમારી રફ-ટફ દેશી બિલાડીઓ શિરામણ પતાવી રાતની રખડપટ્ટીનો થાક ખંખેરવા આગલા ઓરડામાં મન ફાવે ત્યાં ઊંઘ તાણતી હતી. અમારા ઘરમાં એક બાબતનું સુખ. ઊંઘતી બિલાડીઓને કોઈ જગાડે નહિ. સોફા પર, ખાટલા પર, ખુરશીમાં, ગાલીયા પર કે પગલૂછણિયાં પર - જ્યાં ગમે ત્યાં ધોરણ બોલાવી શકાય. અમારા શ્વાસ તો અધ્ધર થઈ ગયા, હૃદય ધબકતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવો સન્નાટો. હમણાં કોઈ જાગશે, અબઘડી મહાયુદ્ધ આરંભશે. બીકમાં વ્યાકુળ અમે તો ત્રિપુટીને ગમે તે રીતે ઝડપીને ઉપર લઈ જવાની પેરવીમાં હતાં, પણ થિયોડોર ક્યાં ? મેબલ-રાશેલ તો રસોડામાં દેખાયાં પણ આવો આ ક્યાં ગયો ? બેબાકળાં અમે આગલા ઓરડામાં પહોંચ્યાં. ભલા ભગવાન ! એ તો આગળ જ, પેલી ઢગલો બિલાડીઓ જોઈને ત્યાં જ, એમની ઠેઠ પાસે પહોંચેલો. એને ગંધ આવી જ ગઈ કે અહીં તો ‘અપનેવાલા’ છે. ભય અને આશંકામાં અમે ફફડી રહ્યાં.

અને અમે જોયું એક આહ્લાદક, રોમાંચક દૃશ્ય, જેની સ્મૃતિમાત્રથી આજેય પ્રસન્નતાની એક લહેર ઊઠે છે. થિયોડોર ખુરશી પર બે પગ રાખી, ધીમા અવાજે, એની ખાસ ભાષામાં ટીકાને કંઈક કહી રહ્યો છે. ટીકો એની નાની ઊંઘરેટી આંખે, બગાસું ખાતાંખાતાં એની વાત સમજવા મથી રહ્યાં છે. ટીકો અમારો જરા ગામડિયો, એટલે થિયોડોરની બમ્બૈયા ઢબછબવાળી અભિવ્યક્તિથી થોડો ડઘાયેલો લાગે છે. કદાચ ભાષાની થોડી મુશ્કેલી પડી હોય, પણ ફિક્કરનું કોઈ કારણ નથી. કોઈના ચહેરા તંગ નથી, કોઈ મૂછોને વળ નથી ચડાવતું, કોઈ પૂંછડી પટકીને યુદ્ધની ઘોષણા કરવાના ‘મૂડ’માં નથી. ટીકો એનું લાંબું કદ સંકોરતો આળસ મરડીને ઊભો થાય છે અને અમારા પરમ આશ્ચર્ય વચ્ચે થિયોડોર કૂદીને ગાદી પર ટીકા અને નાનીની વચ્ચે બેસી જાય છે ! પણ બે પળમાં તો મેબલ અને રાશેલ ત્યાં આવી પહોંચે છે. મેબલ પારકાને જોઈને રાજી થઈ ગયેલી દેખાય છે, એને હળુહળુ અવાજે બોલાવે છે. લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતો પારકો આવી જાજરમાન મેબલને જોઈ જરા સંકોચાય છે, પણ પછી મેબલનું મળતાવડું વલણ જોઈ હિંમત ભેગી કરે છે. રાશેલ શરમાળ છે એટલે આટલી બધી માર્જાર વસ્તી જોઈ થોડી ડરે છે, પછી તો એનો ખંચકાટ પણ જતો રહે છે.

ઘડી પછી તો આગલા ઓરડામાં જ પકડાવની ધમાચકડીમાં બધાં પરોવાય છે. પડદા પરથી નખ ભેરવી સડસડાટ ઉપર પહોંચવાની સ્પર્ધા ચાલે છે, ટેબલ પરથી ટેબલ નીચે સંતાકૂકડીની મોજ માણે છે આઠેઆઠ. અમને હાશ થાય છે, આટલા સહજ-સરળ ભાવે આ બધાં પરસ્પરને સ્વીકારી લેશે એવું જાણતાં હોત તો...તો...પણ અમે એવું ક્યાંથી જાણીએ ? અમારો અનુભવ મનુષ્યજાતિનોયે ખરો ને પાછો !

અમારા આંગણામાં આવાં દૃશ્યો રોજરોજ સર્જવા લાગ્યાં કૂંડાંઓની અડખેપડખે કે ક્યારામાં આ સ્ફૂર્તિલાં મિત્રો એમની આગવી રમતો શોધી નિજાનંદમાં રમમાણ હોય. સવારનો મનભાવન તડકો એમની સાફ, ચમકતી રુંવાટીને સ્પર્શતો હોય અને પ્રકૃતિ કે જીવન પરત્વેનો વિસ્મયભાવ કે મુગ્ધતા જળવાઈ રહ્યાં હોય એવા કોઈ રાહદારીની નજર અમારા તરફ પડી જાય કે બસ. કુતૂહલ અને પ્રશંસાથી એ જરૂર પૂછી લે, “આ બધી બિલાડીઓ તમારી ?” અને પૂરા સંતોષથી આનંદ કંપતા અવાજમાં જવાબ આપાય, “બધીયે અમારી...”

અને મને તો એવુંયે થાય કે માત્ર આટલી જ શા સારુ, હું પ્રત્યેક બિલાડીને ચાહું છું, એટલી ચાહું છું કે મને તો બધી જ મારી લાગે છે. આટલું ઓછું હોય તેમ અમારો દોસ્ત લાલિયો પણ આ રમત સમયે પૂરી અદબ જાળવી બેઠો હોય. ત્યાં એના મોટા કદને લીધે રમતમાં સીધો ભાગ લેવાનું એને માટે શક્ય નથી છતાં, કપાળે કરચલી ધારણ કરી, થોડી રમૂજ સાથે અને પૂરા ગૌરવથી એ બિલાડીઓની ધમાલ જોતો રહે છે. હા, આ છત્ર હેઠળ કૂતરા અને બિલાડીઓ સાથે રહી શકે છે, પ્રેમથી, સદ્ભાવથી. હવે કોઈ માણસો માટે એવો શબ્દપ્રયોગ કરે કે “આ લોકો તો કૂતરાં-બિલાડાં જેવું લડે છે” તો હું મારી જીભ કચરી બેસું છું. એમાં મારો કોઈ દોષ ખરો ?

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ઉત્તેજના ઉશ્કેરણી, આવેશ; ઉત્કંઠા આતુરતા, અધીરાઈ; શ્રમ મહેનત; પેંતરો યુક્તિ, પ્રપંચ; ઢબ પ્રકાર, પદ્ધતિ; માર્જાર બિલાડો; સાહેદી સાક્ષી; સન્નાટો શાંતિ, નીરવતા; મુગ્ધતા મુગ્ધ હોવાપણું; નબીરા દીકરા કે દીકરીનું સંતાન; જાસૂસ ગુપ્તચર, બાતમીદાર; મસ્તી ચક્ર્યૂર હોવાપણું, અડપલું; માતેલું મત્ત બનેલું; અનુમાન અટકળ, સંભાવના; મનસ્વી સ્વચ્છંદી; પેરવી તજવીજ, યુક્તિ; ફિક્કર પરવા, ચિંતા.રુ

ઉમાશંકર જોશી

(જન્મ : તા. 21-7-1911; અવસાન : તા. 19-12-1988)

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશીનું વતન અરવલ્લી જિલ્લાનું બામણા છે. તેમણે કવિતા, વાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, સંશોધન, અનુવાદ, સંપાદક તરીકે ઉત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ', 'વસંતવર્ષા', 'ધારાવસ્ત્ર', 'સપ્તપદી' તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'પ્રાચીના' અને 'મહાપ્રસ્થાન' પદ્યનાટકના સંગ્રહો છે. 'શ્રાવણી મેળો' અને 'વિસામો' વાર્તાસંગ્રહો છે. 'સાપના ભારા' અને 'હવેલી' નોંધપાત્ર એકાંકી સંગ્રહો છે. 'સમસંવેદન', 'કવિની શ્રદ્ધા', 'કવિની સાધના', 'આખો એક અધ્યયન' તેમના મહત્વના વિવેચન સંગ્રહો છે.

આ ઉત્તમ સર્જકને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, સોવિયેટ લેન્ડ પુરસ્કાર, કુમાર આશન પુરસ્કાર તથા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયેલા છે. તેમણે ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખની જવાબદારી પણ સંભાળી હતી.

એક વખત એક જૈન સાધુ વહોરવા (ભિક્ષાન્ન લેવા) નીકળ્યા હતા. એમને એક માણસે વિનંતિ કરી કે 'મહારાજ, મારે ત્યાં વહોરવા પધારો.'

સાધુ કહે : 'ના, હું નહિ આવું.'

'કેમ મહારાજ ?'

'કેમ કે તે કોઈ વ્રત લીધું નથી.'

'તો હું વ્રત લઉં. મને કોઈ વ્રત આપો. પછી તો આપ પધારશોને ?'

'બોલ, શાનું વ્રત લઈશ ? દારૂ ન પીવાનું વ્રત લઈશ ?'

'ના મહારાજ, એ તે કેમ બને ? બીજું કોઈ વ્રત આપો.'

'તો આજથી જુગાર ન રમવાનું વ્રત લે.'

'મહારાજ, જુગાર રમ્યા વગર કેમ ચાલે ?'

'તો પછી વ્યભિચાર ન કરવાનું વ્રત રાખ.'

'એ શું બોલ્યા, મહારાજ ? એવું વ્રત કેમ લેવાય ?'

'તો ચોરી નહિ કરું એવું વ્રત લે.'

'ખરા છો તમેય, મહારાજ, પછી હું ખાઉં શું ?'

'તો સાચું બોલવું એટલું વ્રત લે.'

પેલા માણસને થયું કે આ એક વ્રત એવું છે કે એમાં કોઈ વસ્તુ જતી કરવી પડે એમ નથી. તરત જ બોલ્યો : 'મહારાજ ભલે; એ વ્રત આજથી હું લઉં છું !'

વ્રત લીધું ને બીજે દિવસે ભાઈને દારૂ પીવા જવાની ઈચ્છા થઈ; પણ વ્રત યાદ આવ્યું. દારૂ પીધા પછી કેફમાં જૂઠું બોલાઈ ગયું તો ? તો તો સાચું બોલવાનું વ્રત લીધું છે એ તૂટે. જુગારની ઈચ્છા થઈ, મનને થયું કે એ બધામાં સાચું બોલીને આગળ આવવું મુશ્કેલ છે. પણ ચોરી કરવા ગયા વગર છૂટકો જ ન હતો. ચોરી વગર ખાવું શું ? એણે ખૂબ વિચાર કરી જોયો. અંતે નક્કી કર્યું કે ચોરી કરવી, પણ એવી કરવી કે એમાંથી આખી જિંદગી ગુજારો થઈ શકે. એક વાર ચોરી કરી આવીને પછી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં ખાવું, બહાર નીકળીએ તો જૂઠું બોલવું પડે ને ? ચોરી પણ એવાને ઘરે કરવી જેની પાસે સૌથી વધુ ધન હોય છે. એવો તો કોણ હોય ? લાવ, રાજાને ત્યાં જ ખાતર પાડું. એમ કરી એ નીકળ્યો.

રસ્તામાં સિપાઈ મળ્યા. પૂછ્યું : ‘અલ્યા, ઊભો રહે, કોણ છે ?’

પેલો કહે : ‘ચોર છું’ એને સાચું બોલવાનું વ્રત હતું ને ?

સિપાઈઓએ પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાય છે ?’

પેલો કહે : ‘રાજમહેલમાં ચોરી કરવા.’

સિપાઈઓએ કહ્યું કે કોઈ ગાંડો લાગે છે. એમણે એને જવા દીધો. રાજદરબારની દોઢી આગળ પણ એ પ્રમાણે થયું. ચોર રાજમહેલ પાસે આવ્યો. એક બારી ખુલ્લી જોઈ ઉપર ચઢ્યો. બધી ચીજો જોવા લાગ્યો. આ તો મારે શા કામની છે ? આને હું શું કરું. આને સંતાડવી ક્યાં ? લઈ જાઉં તો જૂઠું બોલ્યા વગર છૂટકો જ નહિ. છેવટે એક દાબડી એના જોવામાં આવી. ઉઘાડીને જુએ તો અંદર બીજી દાબડી. એમાં જુએ તો સાત રત્નો. ચોરને થયું કે આટલાં બધાં મારે શું કરવાં છે ? ચાર બસ છે. અંદરથી ચાર રત્નો લઈ એણે છેડે ખોસ્યાં. ત્રણ દાબડીમાં રહેવા દીધાં ને દાબડી હતી તેમ બંધ કરીને પાછી એને ઠેકાણે મૂકી. બારીએ થઈને ઊતરીને ઘરને રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં એને એક માણસે રોક્યો. રાજા વેશપલટો કરીને નગરચર્યા જોવા નીકળેલો. એણે ચોરને ઊભો રાખ્યો ને પૂછ્યું : ‘અલ્યા કોણ છે ?’

ચોર છું.’

‘ક્યાંથી આવે છે ?’

‘ચોરી કરીને આવું છું.’

‘કોને ત્યાંથી ?’

‘રાજાના રાજમહેલમાંથી.’

‘શું ચોરી લાવ્યો ?’

જવાબમાં ચોરે છેડે ખોસેલાં ચાર રત્નો હથેલીમાં ધરીને બતાવ્યાં. રાજાએ કહ્યું : ‘વાત તો સાચી. ક્યાં રહે છે ?’ પેલાએ ઠેકાણું આપ્યું. બંને છૂટા પડ્યા. રાજમહેલમાં જઈને રાજા તો સૂઈ ગયો. સવારે સૌ જુએ તો રાજમહેલની બારી ઉઘાડી. તરત ભૂમ પડી કે રાજમહેલમાં ખાતર પડ્યું છે. થોડીવારમાં પ્રધાનજી આવ્યા, એમણે તપાસ કરી; જુએ છે તો બધું અકબંધ, કશું ગયેલું દેખાયું નહિ. એમ કરતાં પેલી દાબડી એમની નજરે ચઢી. ખોલી. અંદર ત્રણ રત્ન પડ્યાં હતાં. પ્રધાનને થયું કે કોઈ મૂરખો લાગે છે. ત્રણ રત્ન મૂકીને ગયો છે. એ ત્રણ રત્ન એમણે ગજવામાં મૂકી દીધાં ને દાબડી એને ઠેકાણે મૂકી. રાજા પાસે જઈને પ્રધાનજીએ કહ્યું કે, ‘મહારાજ, બીજું, બધું તો સલામત છે. માત્ર દાબડીમાંનાં પેલાં સાત રત્નો ચોર લઈ ગયો છે.’ રાજા કંઈ બોલ્યો નહિ. એટલું જ કહ્યું કે જલદી ચોરને પકડી લાવો.

ચોરને પકડવા અધિકારીઓએ બહુ મહેનત કરી, પણ કેમે કર્યો એ હાથમાં ન આવ્યો. પેલો તો ચારમાંથી એક રત્ન વાણિયાને ત્યાં આપીને કહી આવ્યો હતો કે ‘શેઠજી, આમાંથી ચાલે ત્યાં સુધી રોજ મારે ઘેર સીધું મોકલી આપજો. ખૂટે ત્યારે કહેજો.’ સીધું આવે એટલે પકાવી, ખાઈ કરી, ખાટલામાં ઘરખૂણે પડી રહેતો. બહાર નીકળે ને જૂઠું બોલવાનો પ્રસંગ આવે એવું રાખ્યું જ ન હતું.

ચોર ન પકડાયો ત્યારે એક દિવસ પછી રાજાએ દરબાર ભર્યો. પ્રધાન ને સૌ અધિકારીઓને પૂછ્યું કે ‘ચોર તમારાથી પકડી શકાય એમ છે ?’ તેઓ લાચાર બનીને ના પાડી, ત્યારે રાજાએ ચિઢી લખીને એક માણસને કહ્યું : ‘જા, આ માણસને બોલાવી લાવ.’

માણસ બોલાવવા આવ્યો ત્યારે ચોર તો બારણું અધખોલું રાખીને અંદર ખાટલા પર મજાથી સૂતેલો. ચોરને થયું કે છેવટે પોતે પકડાયો ખરો. રાજા પાસે પહોંચ્યો એટલે પહેલું જ રાજાએ એને પૂછ્યું : ‘તું શો ધંધો કરે છે ?’

‘ચોરીનો ધંધો કરતો હતો, અન્નદાતા !’

‘કરતો હતો ! હવે કરતો નથી ?’

‘ના મહારાજ. પહેલાં કરતો હતો; હવે નથી કરતો.’

‘ક્યારથી નથી કરતો ?’

‘રાજમહેલમાંથી ચોરી કરી ત્યારથી નથી કરતો.’

‘રાજમહેલમાંથી શું ચોરી ગયો હતો ?’

‘રત્નો.’

‘કેટલાં ?’

‘ચાર.’

‘એ રત્નો ક્યાં છે ?’

‘ત્રણ રત્નો મારી પાસે છે.’

‘અને ચોથું ?’

‘ચોથું પે...લા પાઘડીવાળા શેઠ બેઠા છે ને ? એમને ત્યાં છે.’

શેઠ તો ગભરાઈ ગયા : ‘રાજાજી, મને ખબર નહિ કે આપને ત્યાંનું હશે.’

રાજા કહે : ઠીક એનું તો.’ પછી ચોરની તરફ વળીને કહ્યું : ‘અલ્યા, દાબડીમાં રત્નો તો સાત હતાં. તેં સાતમાંથી ચાર જ ચોરેલાં ?’

‘જી મહારાજ, ચાર જ લીધેલાં.’

‘કેમ ચાર જ ?’

‘એટલાં મારે આયખાભર પેટગુજારો કરવા માટે પૂરતાં હતાં.’

‘તો બાકીનાં ત્રણ ક્યાં ગયાં ?’

ચોર કહે : ‘અમને ચોર લોકોને આવી વાતની ગમ પડે. ક્યાં ગયાં એ બતાવું ?’

રાજા કહે : ‘બતાવ.’

‘આ તમારા પ્રધાનજી છે ને ? - એમણે લીધાં હશે.’

પ્રધાન તો વાઢ્યા હોય તો લોહી પણ ન નીકળે એવા થઈ ગયા.

રાજા કહે : ‘પ્રધાન, સાચું બોલો. બાકીનાં ત્રણ રત્નો તમારી પાસે છે ?’

કરગરીને પ્રધાને કબૂલ કર્યું : ‘હા, મારી પાસે છે.’ આ બધું જોઈને રાજાને અને સભાને આશ્ચર્યનો તો પાર રહ્યો નહિ.

રાજાએ ચોરને પૂછ્યું : ‘આ બધું શું છે ? પોતે ચોરી કરી ગયો છે એ વાત પણ સાચી અને બધું રજેરજ તું કબૂલ કરે છે એ પણ અમે જોઈએ છીએ.’

પછી ચોરે પોતે સાધુ પાસેથી સાચું બોલવું એવું વ્રત લીધેલું એ બધી વાત કહી.

આખી સભા ચકિત થઈ. રાજા પ્રસન્ન થયો. એમે કહ્યું : ‘પ્રધાન, આ માણસે તો પેટનો ખાડો પૂરવા ચોરી કરી હતી અને

છતાં સાચું બોલવાનું ક્યાંય ચૂક્યો નથી અને તમે તો ખાવાપીવાની કશી ખોટ ન હતી તો યે વધુ સંઘરો કરવા ત્રણ રત્નો ચોરી ગયા. તો જે જગ્યાએ એને જવાનું હતું તે જગ્યાએ – કેદખાનામાં તમે જાઓ અને અહીં તમારી જગ્યાએ પ્રધાનપદે હવેથી સત્યવ્રત બેસશે.’

(‘સંસ્કૃતિ’ માસિકમાંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

કેફ નશો ગુજારો ગુજરાન, ભરણપોષણ; કરગરવું કાલાવાલા કરવા, આજીજી કરવી; ખાતર પાડવું ચોરી થવી; લાચાર નિરુપાય, વિવશ; આયખાભર જીવનભર, આજીવન; પ્રસન્ન આનંદિત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સાચું × ખોટું; પ્રસન્ન × અપ્રસન્ન; ગાંડો × ડાહ્યો; ચોર × શાહુકાર

શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દ

નિયમપૂર્વક આચરવાનું પુણ્યકર્મ - વ્રત; મોટાં મહેલ મકાન વગેરેના પ્રવેશદ્વારની ચોકી - દોઢી.

સાંઈરામ દવે

જન્મ તા. 07-02-1977

સાંઈરામનું મૂળ નામ પ્રશાંત વિષ્ણુપ્રસાદ દવે છે. તેમનો જન્મ જામનગરમાં થયો. શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરી હાલ લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમો આપે છે. ‘હસતા અક્ષર’, ‘રંગ કસુંબલ ગુજરાતી’, અક્ષરની આંગળિયું ઝાલી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. જ્યારે ‘હાસ્યનો હાઈવે’, ‘અમથા અમથા કેમ ન હસીએ’, ‘હસો નહિ તો મારા સમ’ વગેરે તેમના વ્યંગ અને કટાક્ષ વ્યક્ત કરતા સંગ્રહો છે.

દીકરીની મહત્તા વ્યક્ત કરતી હળવી શૈલીમાં લખાયેલી આ વાર્તામાં આજની સમાજ વ્યવસ્થાનું સરસ નિરૂપણ છે. પોતાની ન હોય તો મિત્રની બહેન પણ પોતાની સગી બહેન જેટલી લાગણી રાખી શકે છે. ભાઈ બહેનના પ્રેમનું સુંદર આલેખન થયું છે.

ધ્રુવ અને ધર્મરાજ બેઉ દસમા ધોરણમાં ભણે. બંને વચ્ચે પાકી દોસ્તી. એમની મિત્રતા એવી કે સૌ એમનું દૃષ્ટાંત પણ ટોકે : ખરી ભાઈબંધી તે આનું નામ ! દોસ્તી તો ઘણાની જોઈ પણ ધ્રુવ ને ધર્મરાજની દોસ્તીની તો વાત જ ન્યારી !

શાળાએ જતી-આવતી વેળાએ બેઉ સાથે જ હોય. ગૃહકાર્ય માટે પણ બંને એકબીજાના ઘરે મળે. અલકમલકની વાતો કરતા જાય અને ગૃહકાર્ય પણ કરતા જાય ! ગૃહકાર્ય પતાવીને રમવા માટે પણ સાથે જ જાય ! શાળામાંથી પ્રવાસ-પર્યટનનું આયોજન થાય તો શિક્ષકો પણ જાણતા જ હોય : ‘આવશે તો બેઉ આવશે ! નહિ, આવે તો એકેય નહિ !’

સમયના વીતવા સાથે દોસ્તી એવી તો ગાઢ બની હતી કે વાત જ ન પૂછો. બેઉ કિશોરોના પરિવારો પણ આ વાતનું ગૌરવ લેતા ! ધ્રુવ અને ધર્મરાજ એટલે જાણે બે શરીર ને એક આત્મા ! જો કે બેઉ દોસ્તોના સ્વભાવમાં આભ-જમીનનું અંતર હતું. ધ્રુવ આશુરોષ હતો તો ધર્મરાજ આશુતોષ ! ધ્રુવ ઉતાવળો, ધર્મરાજ ધીરજવાળો !

ધ્રુવ રીતેશભાઈ અને રીનાબહેનનો એકનો એક દીકરો. લાડકોડમાં ઉછરેલો. જરા આળસુ પણ ખરો ! સુંવાળો તો એવો કે તડકામાં જાય તો સહેજમાં લાલચોળ થઈ જાય. એને ધાર્યું કરવાનીય ટેવ. રીસે ચડે તો કહી દે : “આજે શાળાએ નહિ જવાય !” મમ્મી-પપ્પા એના સ્વભાવને ઓળખે. એટલે જરા પણ ગુસ્સે થયા વિના કહે : “જેવી ધ્રુવભાઈની મરજી !” પોતાની હઠની ધારી અસર ન પડે એ જોઈ ધ્રુવ થોડીવારે સામે ચાલીને કહે : “મમ્મી ! મારો નાસ્તાનો ડબ્બો ?” રીનાબહેન પુત્ર સામે ગંભીર રહીને પતિ સામે મલકી લે !

રીતેશભાઈ પણ દુનિયાદારીના જાણતલ. ગાલમાં હસીને સ્વગત બોલે : “વાર્યો ન વળે એ હાર્યો વળે, રીના !”

ધ્રુવની બીજી એક નબળાઈ પણ ખરી. છોકરીઓ પ્રત્યે એને ભારે પૂર્વગ્રહ. માતા-પિતાને આ વાતની ચિંતા હતી જ. ધ્રુવ તંદુરસ્ત વલણવાળો નાગરિક નહિ બને તો ? બેઉ સમજદાર હતાં તેથી ધ્રુવની આ પ્રકારની માનસિકતાનું કારણ પણ જાણતાં હતા. ધ્રુવ એમનું એકનું એક સંતાન હતો, લાડકોડમાં ઉછેર્યો હતો. અન્ય ભાઈ-બહેન ન હોવાથી ઘણીવાર છોકરો કે છોકરી મનસ્વી બની જતાં હોય છે. શક્ય છે કે ધ્રુવનું પણ એવું જ થયું હોય ! સમય વીતશે તેમ એના વલણમાં અચૂક અપેક્ષિત પરિવર્તન આવશે એવી શ્રદ્ધા મનોવિજ્ઞાનનાં જાણકાર રીનાબહેનને હતી. રીતેશભાઈને પત્નીમાં વધારે શ્રદ્ધા હતી !

ધ્રુવનો મિત્ર ધર્મરાજ પ્રમાણમાં વધારે સમજદાર, હસમુખો ને વિવેકી હતો. જરા વધારે બોલકો હોવાથી ઘણા એને જીભનો છૂટો સમજતા. ધર્મરાજની મોટીબહેનનું નામ ધ્યાની હતું. ધ્યાની રમતિયાળ તેટલી જ રમૂજી હતી. બેઉ ભાઈ-બહેન વચ્ચે ભારે હેત-પ્રીત. દોસ્તી પણ એવી જ.

ધ્રુવ-ધર્મરાજ આમ પ્રકૃતિ-સ્વભાવે ભલે જુદા હતા પણ હૃદયનું ઐક્ય બીજા સઘળા વિરોધાભાસોને ગૌણ બનાવી દેતું. ધર્મરાજ ઘણીવાર કહેતો : “દોસ્ત ક્યારેય જમીનદોસ્ત નથી થતા યાર.”

“અરે, વાહ ! તું તો કવિઓની ભાષા બોલે છે ધર્મ !” ને બેઉ હસી પડતા.

એકવાર વિશ્રાંતિના સમયે શાળાના મેદાનમાં બેઉ ઊભા હતા. ધ્રુવની નજર ધર્મરાજના ગણવેશ પર પડી. સ્વચ્છ અને ઈસ્ત્રીબંધ ગણવેશ જોઈને કોઈની પણ નજર ઠરે એવું હતું ! ધ્રુવે જરા ટોળ કરતો હોય એમ કહ્યું : “વાહ, ધરમ ! શી વાત છે ! આજે તો વટ પડે છે ને ! ઈસ્ત્રી કરેલો ગણવેશ...”

ધર્મરાજને મિત્રની મજાકમાં પ્રશંસા જ વરતાઈ : “હા, યાર ! ધ્યાનીની જ કમાલ, મારા ડ્રેસને રોજ એ જ ઈસ્ટ્રી કરી દે છે. કહે છે ઈસ્ટ્રી કરેલાં કપડાં જ પહેરવાનાં ભઈલા !” ધર્મરાજની આંખોમાંથી બહેન માટે ટપકતો ભાવ નિહાળીને ધ્રુવની મજાકે કડવાશનું સ્વરૂપ લઈ લીધું : “કપડાંની જેમ તારા મગજને પણ ઈસ્ટ્રીની જરૂર છે, દોસ્ત !”

ધર્મરાજનું મુખ ઝંખવાઈ ગયું. ધ્રુવ આજે કેમ આ રીતે વર્તે છે ? ઘરે અંકલ-આન્ટી સાથે ઝઘડો કરીને તો નહિ આવ્યો હોય ? એણે જરા હળવેકથી પૂછ્યું - “ધ્રુવ, એવું કેમ કહે છે ?”

ધ્રુવે એની ઉપેક્ષા કરતો હોય એમ આંખ ઝીણી કરતાં કહ્યું : “તને નહિ સમજાય ઝટ. આમ મોઢું બગાડ્યા વિના એ તો કહે કે નાસ્તામાં શું લાવ્યો છે ?” ધર્મરાજને મિત્રનું આજનું વર્તન કઠ્યું હતું પણ પીડાને દિલમાં દાબીને એ એટલું જ બોલ્યો : “મોઢું તો હું બગાડું છું કે તું ?” દોટ મારીને ડબ્બો લઈ આવીને ઉમેર્યું : “થેપલાં લાવ્યો છું; ધ્યાનીએ જ બનાવ્યાં છે !”

મિત્રના મોઢે ફરીથી ધ્યાનીનું નામ ધ્રુવને ઉશ્કરવા માટે પૂરતું હતું : “જેણે બનાવ્યાં હોય તેણે, આપણે તો ખાવાથી જ કામ છે ને યાર !” ડબ્બો લઈને ખોલતાં બોલ્યો : “શું છે કે આજે ઉતાવળમાં લંચબોક્સ ભૂલી જ ગયો !”

ધર્મરાજે સ્મિત ફરકાવતાં કહ્યું : “હું પણ ભૂલી જાઉં એવો છું. પણ ધ્યાની છે ને ! યાદ કરીને લંચબોક્સ મારી સ્કૂલબેગમાં મૂકી જ દે !” જરા ધીમેથી ઉમેર્યું - “તને એ નહિ સમજાય. બે’ન નથીને એટલે !”

ફરીથી ધ્યાનીનું નામ ધર્મરાજના મોઢે આવ્યું એથી ધ્રુવે જરા તોછડાઈથી કહ્યું : “બસ ! બહુ થયું આ પારાયણ. બે’ન નથી તો નથી. પણ કહું ? હું તો મારી જાતને સુખી માનું છું. બે’ન હોય તો આપણી બધી ચીજવસ્તુઓમાંય ભાગ પડાવે !” પોતાની દલીલ દમ વગરની છે એની ધ્રુવને ખબર જ હતી પણ સ્વભાવ મુજબ એને તો પોતાનો કક્કો જ ખરો કરાવવો હતો. પણ આજે ધર્મરાજ પણ છોડવા તૈયાર નહોતો : “બે’ન ભાગ પડાવે, ગાંડા. પણ દુઃખમાં !”

“પણ... ક્યા સુધી ? પરણીને ચાલી જાય પછી શું દુઃખમાં ભાગ પડાવવા આવે ? બધી વાતો છે વાતો ! લાવ, જલદી અહીં બેસીને નાસ્તાનું પતાવીએ, નહિ તો હમણા રિસેસ પૂરી થઈ જશે !”

ધર્મરાજ હજુ કશુંક કહેવા માંગતો હતો, બે’ન વિશે, બે’નની લાગણી વિશે ‘પણ ઉશ્કેરાયેલો ધ્રુવ ક્યાંક રીસાઈને નાસ્તો પણ ન કરે અને આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે તો ? ‘બીજાની ચિંતા કરવાનું’ એ બે’ન પાસેથી જ શીખ્યો હતો. ધ્યાની પોતાના ભાઈ ધર્મરાજની જ નહિ, ઘરના દરેક સ્વજનની કેવી કાળજી રાખતી હતી ! મમ્મીને તો ઘરકામમાં મદદ કરે જ. પપ્પાનું કામ પણ દોડીને કરે. દાદાને યાદ કરીને તેમની દવા આપે તો વળી દાદીમાનો પડ્યો બોલ પણ ઝીલે અને આટલું બધું કરવા છતાં એય ને હળવી ફૂલ ! પોતાનું ભણતર ન જ બગાડે... ધ્રુવને ભગિનીસુખ શું છે એની ક્યાંથી ખબર પડે ?

રિસેસ પૂરી થઈ એટલે બેઉ મિત્રો દોડીને વર્ગમાં ગયા. ગણિતનો પિરિયડ હતો પણ ધ્રુવને પોતાનો ગમતો વિષય હોવા છતાં આજે રસ જ ન પડ્યો. પોતે આજે બિનજરૂરી વિવાદમાં ઊતરી ગયો હતો ? મિત્રની લાગણી દુભાવી ? પણ... એય ક્યાં ઓછો ઊતરે છે ? જાણે પોતાની વાત જ સાચી !...પણ...પણ મને નાની-નાની વાતમાં ગુસ્સો કેમ આવી જતો હશે ? મમ્મી પણ કહે છે વારંવાર કે ધ્રુવ તું ચીડિયો થઈ ગયો છે ! સાંજ સુધી એવી જ બેચેની રહી. છૂટતી વેળાએ બધાંની જેમ એ પણ પોતાની સાઈકલ પર સવાર થઈને નીકળ્યો. રોજ તો એ ને ધર્મરાજ સાથે જ હોય ! પણ આજે ધ્રુવ જલદી ઘરે પહોંચી જવાની ઉતાવળમાં હતો. એને પોતાને પણ ખબર નહોતી કે એ શાની ઉતાવળમાં હતો ? કદાચ, એ મનોમંથન કરી રહ્યો હતો. પોતાને બહેન નથી એ વાત એને અગાઉ ક્યારેય કહી નહોતી. એવો વિચાર પણ આવ્યો નહોતો. ઊલટું, પોતે એકલો જ છે એ વાતનું એણે ગૌરવ અનુભવ્યું હતું. આજે એને એવું લાગી રહ્યું હતું કે પોતાના જીવનમાં કશુંક ખૂટે છે ! ગડમથલમાં પડેલા ધ્રુવને સર્કલ પાસે એકાએક જ આવી ગયેલી મોટરસાઈકલનું ધ્યાન ન રહ્યું મોટરસાઈકલ-ચાલકે સમયસૂચકતા તો દાખવી પણ ધ્રુવની સાઈકલ હડકેટમાં આવી જ ગઈ. ધ્રુવ સાઈકલ સાથે જ ઘસડાઈને સડકથી દૂર પટકાયો. થોડીકવાર તો એ હતો એમ જ પડ્યો રહ્યો. ચક્કર આવતા હતા. માથે નહોતું વાગ્યું એટલે સારું હતું, ડાબા પગે વધારે વાગ્યું હોય એવું લાગ્યું. ડાબા હાથે પણ જરા છોલાયું હતું. જોતજોતામાં ટોળું એકઠું થઈ ગયું. ધ્રુવે આંખો બંધ કરીને ખોલી તો એની સામે જ નીચે ચિંતિત ચહેરે કોઈ બેઠું હતું.

“અરે, ધ્યાની ! તું ?” ધ્રુવે પૂછ્યું.

“હા, ભાઈ ! અમે બધાં પાછળ જ આવતાં હતાં ! ભગવાને તને બચાવી લીધો. ચિંતા ન કરતો. મેં આ અંકલ દ્વારા 108 ને ફોન કરાવ્યો છે. તારા ઘરે પણ સમાચાર કહેવરાવી દઉં છું ! બધું જ બરાબર થઈ જશે હોં ને !”

ધ્રુવે ધ્યાની સામે આભારસભર આંખે જોયું. એટલામાં ટોળામાંથી કોઈએ પૂછ્યું : “કોણ છે આ છોકરો ?” તરત ધ્યાની

મોટા અવાજે બોલી : ‘મારો ભાઈ છે, કેમ ?’

બરાબર એ જ સમયે ધર્મરાજ આવી પહોંચ્યો. બેઉ દોસ્તોની નજર મળી. પગે પીડા થતી હતી છતાં ધ્રુવે સ્મિત કર્યું. એ સ્મિતમાં કશોક સ્વીકાર હતો, એકરાર હતો !

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ગાઠ ગહન, ઊંડું; હઠ જિદ્દ, મમત; જાણતલ પારખનાર; મુદ્દલ અહીં સહેજ પણ; તર્ક વિચાર; પ્રશંસા વખાણ; ગડમથલ મૂંઝવણ; દુનિયા જગ, જગત, વિશ્વ; વિદ્યુત વીજળી, દામિની.

દલપત પટ્ટિયાર

જન્મ : 01-01-1950

દલપત નારાયણરાય પટ્ટિયારનું વતન કહાનવાડી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ અને અધ્યાપન બાદ તેઓ ગુજરાત સરકારના માહિતી વિભાગમાં સેવા આપી નિવૃત્ત થયા. 'ભોંયબદલો' અને 'સામે કાંઠે તેડાં' તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ભજન પ્રકારમાં તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. તેમણે બાળવાર્તાઓ અને ચરિત્રનિબંધો પણ લખ્યાં છે.

'દીવડો' ગીતમાં કવિ વિવિધ ગ્રામપ્રતીકો : ઉંબર, ઓરડો, મેડી, કૂવો, ખોતર, પાદર અને ડુંગરનો વિનિયોગ કરીને અંતરના ઉજાસની વાત કરી છે. આ અજવાળું તેમને અજાણ્યા અક્ષરો ઉકેલાવે છે અને આખું ભવન (અસ્તિત્વ) જાણે ઝળહળી ઊઠ્યું હોય તેવી અનુભૂતિ કરાવે છે. લોકઢાળમાં રચાયેલી આ ગેયકૃતિ તેના તળપદા સૌંદર્યને કારણે આસ્વાદ્ય બની છે.

મેં તો ઉંબર પર દીવડો મેલ્યો
કે ઘર મારું ઝળહળતું !
પછી અંધારો ઓરડો ઠેલ્યો,
ભીતર મારું ઝળહળતું...
મેં તો મેડીએ દીવડો મેલ્યો
કે મન મારું ઝળહળતું;
પછી ડમરો રેલમછેલ રેલ્યો
કે વન મારું ઝળહળતું...
મેં તો કૂવા પર દીવડો મેલ્યો
કે જળ મારું ઝળહળતું;
પછી છાંયામાં છાંયો સંકેલ્યો
સકલ મારું ઝળહળતું...
મેં તો ખેતર પર દીવડો મેલ્યો
પાદર મારું ઝળહળતું;
પછી અવસર અજવાળાનો ખેલ્યો
અંતર મારું ઝળહળતું...
મેં તો ડુંગર પર દીવડો મેલ્યો,
ગગન મારું ઝળહળતું;
પછી અણદીઠો અક્ષર ઉકેલ્યો,
ભવન મારું ઝળહળતું...

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ઠેલવું આગળ ધકેલવું, હડસેલવું; ભીતર અંદર (અહીં) હૃદય; ડમરો તુલસી પ્રકારનો તીવ્ર સુગંધ આપતો છોડ; સકલ બધું, સઘળું (અહીં) વિશ્વ; અવસર પ્રસંગ; અણદીઠો નહિ જોયેલું, ભવન રહેછાણ, મકાન (અહીં) અસ્તિત્વ

